Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 33 (15858) ◆ 1997 чылдың март 20, четверг ◆ Ат салган шагы 20.30. Садар өртээ 1000 рубль.

Медээлер

КЕЛИР ҮЕЗИ

Эрткен пятницада Россияның агробанкызының Тывада салбырының даргазы Татьяна Мурыгина журналистерге парлалга конференциязын эрттирген.

Ол амгы үеде агробанкының системазында эде тургузуушкуннарның дугайында болгаш ооң моон соңгаарын хөгжүлде сайзыралының дугайында тодаргайы-биле үгаалап берген.

Агробанк үе-шагның аайы-биле сан-хөө сандараашкынынга таварыжы, бут кылынга туруп чадап турган. Амгы үеде ол банкыны Москвада Шыгжамырларның найысылал банкызы (СБС) садып алган болгаш ооң ажылын сайзырадып эгелээн. Чоокта чаа кадрларнын өөредилге семинары Москвага СБС-ке болган, ооң ажылынга агробанкының Тыва салбырының кол экономизи Сергей Даваа-Серенович Шангин киришкеш келген болгаш ажыл талазы-биле хөй чаа бодалдарны дамчыдып эккелген.

Бистин корр.

ХҮЛЭЭП АЛГАН

Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдей Ыдыктыг Далай-ламадан Тибет айтырыгларынга тураскаатқан делегейнин парламентарийлерининг III Конвенциязынга киржиринге чалалганы алган.

Ук конвенция бо чылдың апрель 23-24 хүннерледе болуп эртер. К. Бичелдей Ыдыктыг Далай-ламанын чалалгазын улуг мөгейиишкин-биле хүлээп алган болгаш конференцияның ажылынга киржириниң дугайында дыннаткан.

Бистин корр.

• ХҮННҮҢ АЙТЫРЫЫ: кыштаглаашкынны чедиишкинниг доозар

КӨДЭЭНИҢ ЧЫМЫШТЫГ ХҮННЕРИ

Улуг-Хем кожуунның коллективтиг ажыл-агыйларында 11370 баш төрүүр хой бар. Олардан 1485 хураган алдынган. Эрткен чылдын ол-ла үезинде 2670 баш хураган коданнарга дешкилектеп турган, азы 1185 хураган көвей турганы ол-дур. 1997 чылдың январь 1-де 441 саар инек турган. Оларның чедизин чишке ажыглаан, ийизи өлген. Бир эвес ай санында ындыг чидириглиг турар болза, 1998 чылдың январь 1-де 333 инек артар-дыр.

ЧЕТТИКПЕЙН ТУРАР

Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң ажыл-ишчилери 1996—1997 чылдың кыштаглаашкынынче элээн белеткелдиг кирген. Ең ылаңгыя сиген талазы-биле бир баш малга онааштыр планны дыка ажыр күүсеткен. Чер кара турда-ла, сүт-бараан фермазынга база чамдык кыштагларга сиген, саваңны дүжүрүп четтигипкен. Ынчалза-даа ам кээп, кывар-чаар материалдарның кызыыдаанындан, машина-техниканың артык кезектери тывылбастаанындан байдал дыка нарыыдай берди.

Сүт-бараан фермазында силос төнген. Дүжүт албаан болгаш, холуксаалыг чем шуут чок. Сүт бүдүрүлгениң дорайтай бергенинің кол чылдагааны ында. Бо хүннерде сиген сөөртүлгезинде дөрт борбак трактор дөңгүп чоруп турар. Бакка бак улажыр дээни ышкаш, инектерде кодур база тыпты берген. Ону эмнээр эм чок. Хой оолдаашкыны ам-даа уламчылавышаан.

Совхозтуң директору Х. Х. Ушлан байдалдың бергезин барымдаалап көргеш, чамдык хемчеглерни алган. Тимур Дамдынга турган хураганнарны тоолай фермазынче шилчиткен болгаш, оларны өске малчын Борис Доспанга хүлээдип берген. Бо коданны хүн бүрү хайгааравас болза, кыш ажары берге. Чүгле январь айда 43 баш өлген.

Моон алгаш көөрге, совхозта байдал дүвүреңчигдир. Ынчангаш малчыннар, трактористер, бригадирлер болгаш специалистер ботхарыысалганы бедидер, кыштаглаашкынны организаастыг доозарынче кол кичээңгейни угландырар ужуулуг.

Сергей ОПУЛ.
Хайыракан суур.

САРЖАГ БЭЭРГЕ-ДААА, ТАЛААР

«Арыг-Бажы» совхозта байдал эрткен чылдаазындан эки деп хөөредиг чок чугаалап болур. Ында ниитизи-биле 1374 баш шээр мал, 170 инек, 50 чылгы онча-менди кыштаглаан. Кыш эгезинден бээр аарыг ийи өшкү, үш быаза өлген.

Сүт-бараан фермазында болгаш малчын турлаглар сиген-ширбиилдиң курлавырлары дүжүртүнген. Суланы изиг күзүн-не ыраккы коданнарга үлеп берипкен. Малчыннарның чемге хереглээр далган, тараазын база чедирген.

Бо хүннерде ажыл-агыйның бергедежип турар чүүлү — электри энергиязы. Совхоз кыштаглаашкын эгезинде энергетиктерге чартык тонна саржагны берген. Оон өртээн барымдаалап, электри күжүн шанга үрезин арыглаарынга, далган тырттырарынга, тараа соктадырынга биче ажыглаан ол-ла! Ынчап кызып турдала, энергетиктер Шагаан-Арыгдан шапкылажып кээп, өжүр шаап-ла турар. Ам оларга берипки дег, саржаавыс чок.

Шагаан-Арыгның АТБ-зи совхозка өрезин төлеп чадашкан. Харын-даа кывар-чаар материал-биле бүрүн хандырар бис дээрбиске безин «КамАЗ»-тарын бербес-тир. Мыя бо «Каа-Хем» разрезинден хөмүр-даш сөөртүп аар дээш аан! Кожуун-чыазаан дарганалары бо бүдүрүлгениң ажылын контрольга албас болза, хоржок болган-дыр.

Белек ДАКШЫЛ-ООЛ.
Совхоз директору.

ДӨРТЕН БОРБАК ТӨРҮҮР ХОЙ

Кыштаглаашкын шыңгыы шылгалда деп турары чөп. Малды чидириг чок кыш ажыгары, оон төлүн онча-менди камгалап алыры дээрге, ажылагыйның байыыры, сегиири ол-ла болгай. Бисте, эргиде турган «Чодураа» совхозтуң орнунда арткан кооперативтерде, ону чедип аарынын бүгү-ле аргалары бар деп бодаар мен. Сиген-ширбиилиивис, арбай, сулавыс четчир болгаш артар. Чүгле мал ажыл-агыйында ажыллап турар кижилерден кол хамааржыр деп бодаар мен.

Бисте «Чааты» деп кооператив бар. Дөртен борбак төрүүр хойлуг. Бо хүннерде олардан ийи хураган алдывыс. Өскелери та кызыр, та боос?!

Совхоз турда Оймак сүт-бараан фермазынга 120 ажыг саар инек турду. Ам шупту кооперативтерде 40 четпес инек арткан.

Мынчаар ажылдап болур бе? Чок. Бо кооперативтерни доп-дораан колхоз кылдыр каттыштырбас болза, хайыраан малывыс-даа, машина-техникавыс-даа сандараар дей берди. Дузалажып көрүңер. Бурган өршээ!

Виктор ЭРТИНЕ.
Кооператор.

ЭТТИНИП ОР

Кыштаглаашкын эгезинде кодур хойлар дугайында «Шын» солунга дыңнадыгны кылган мен. Ам Арысканда байдал чүгээртээн деп болур. Кожуунның кол мал эмчизи Алдынай Бокаштай боттуг дузаны катканың демдеглевес аргам чок. Чүгле кодурга удур сыкыртыр эмивис төне бергени хомуданчыг. Ам ону садар акшавыс чок.

Малчын коданнарже суланы күзүн-не чедирип каапкан бис. Сиген айтырыы элээн нарын. Амдыызында 10 тонна курлавырывыс бар. Ону четчир деп санавас мен. Маңаа кооператорлар боттары бурууулуг. Чайын четчир санныг сигенни белеткен алыр аргалар турда-ла, чүнү-даа кылбаан деп болур. Белдир-Кежии, Калбак-Чыраанның шыктары кестинмейн артып калган болгай.

Бо хүннерде арысканчылар-да мал бажы күдулаваан. Аддынган чаш төл онча-менди доругуп тур.

Михаил НОРБУ.
«Арыскан» кооперативтиң даргазы.

90 ХУУЗУ ООЛДАШКАН

«Иштии-Хем» көдээ ажылагый кооперативтиң малчыннары Күдер-оол, Күскелмаа Мунзуктарның кыштаанда 248 баш төрүүр хой бар. Бүгү назынында мал соондан чоруп келген хоочун малчыннар чылдан чылче багай эвес көргүзүглерни ап келгеннер. Күскелмаа Маадыр-ооловнаның «Күш-ажылчы дээш» деп медальшылгарал дээш база база-ла ону херечилеп турар.

Бо хүннерде ол малчыннарның коданында хой ооланган дыкыны адакталган. Алдынган хураганнарның деңгели чүгээр. Чайын белеткээн сигенин малчын бодунуң трактору-биле сөөртүп алган. Сиген-ширбиили четчир турбуже, малчыннар одар-белчиири база ажыглаан турар. Ол чорук чүгле кампалгалыг эвес, харын-даа чер оъду витаминниг холуксааларны солуп турарын айтыр апаар. Мунзуктар мал бажын чүс хуу камгалаар, алдынган хураганнарны бүрүн доруктурар дээш карак кызыл ажылдап турарлар.

Баз-оол БҮРБҮ.
(Авторларның чагааларын Кежик-оол ЧӨРЕВЕ белеткээн).

МАЛЧЫННАР ЧЫЫЛГАН

Бай Тайга кожуунның көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының эртем-практиктиг конференциязы чоокта чаа Тээлиге болуп эрткен. Аңаа көдээ ажыл-агый адырларын рынок экономиказының үезинде эртем-техниктиг депшилгеге үндезилеп хөгжүдер дугайында илеткелдерни Бай-Тайга кожуун чагырга даргазы Дугар-оол Шожал-Даржаевич Хертек болгаш кожуунның көдээ ажылагый эргелелиниң даргазы Николай Степанович Күжүгет база чер комитединиң даргазы Хүлер-оол Оданович Хертек кылган.

Конференцияга эртемденнер-даа эвес, а анаа-ла бөдүүн малчын кижилер чыглып келгеш, чер-мал ажылын канчалза хөгжүүрүл, чүнү кылза экил дээрзиниң дугайында боттарының аргадуржулгазын солчуп, чугаалашканнар.

Сарыг-оол САЛЧАК.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга 2-ги хуусаада соңгуттурганы-биле холбаштыр Шериг-оол Дизижикович Оржактың адынга күрүпе ажылдакчыларындан, коллективтерден болгаш соңгукчулардан хөй санныг телеграммалар келгилээн болгаш келири уламчылавышаан. Соңгулдаларга бүзүрелдиг тиилелгезиби-биле Ш. Д. Оржакка олар сеткилдиң ханызындан байыр чедирбишаан, республиканың чоннарының чаагай чоруу дээш ажылга чедиишкиннерни күзеп турар.

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң даргазы Е. С. Строев, Москва хоорайның мэри Ю. М. Лужков, Федерация Чөвүлелиниң Делегей херектериниң талазы-биле комитединиң даргазы М. М. Прусак, «Мапо-банк» АКБ-ниң Баштаар черинің даргазы Е. И. Ананьев, Чөөн-Сибирь Каайлы эргелелиниң начальниги Антонов, Сибирьниң шериг округунуң кол командылакчызы, генерал-полковник В. Копылов, «НДР» күүскомунуң удуртукчузунуң бирги оралакчызы Г. Шипилов, ТР-ниң РФ-тиң Президентизиниң чанында Төлээдел черинің коллективи, Тыва-түрк лицейниң администрациязы, Тыва Республиканың Херээженнер эвилели, РФ-тиң Хамааты камгалалының херектериниң, онза байдалдар талазы-биле яамының сайыды С. К. Шойгу, НДР-ниң Күрдумада фракция даргазы С. Беляев, РФ-тиң Нацноналдар яамызының сайыды В. А. Михайлов, Хакасия Республиканың Чазааның Даргазы А. И. Лебедь, «Красноярскэнерго» акционер ниитилелдиң директору В. Иванников, РФ-тиң Президентизиниң Федерация Чөвүлелинде бүрүн эргелиг төлээлекчизи А. Слива, Чукот автономнуг округтуң губернатору А. В. Назаров, Центросоюзтуң Баштаар черинің даргазы Ермаков, Россияның Хостуг хүреш талазы-биле кол тренери Д. Миндиашвили, РФ-тиң Тудуг яамызының сайыды Басин болгаш өскелер-даа бистиң Президентивиске байыр чедирген.

БОДУМНУҢ ЧОНУМНУҢ ШИЛИП АЛГАНЫН ХҮНДҮЛЭЭР МЕН

Бөдүүн эвес соңгулда кампаниязы эрте берген — Тываның чону дараазында беш чылда бодунуң салым-чолун Шериг-оол Дизижикович Оржакка бүзүрээн. Тываның социал-экономиктиг айтырыларын шиитпирлээр талазы-биле нарын, чымыштыг күш-ажыл ТР-ниң Президентизиниң болгаш бүгү чонунуң мурнунда туруп турар. Ол дээрге, мал кыштаглаашкынын доозары, часкы ховуажылдарын эрттирери болгаш ажыл телевирин, пенсиялары, пособиелерни, эгиднишкиннерни төлээри, школдаларның, эмнелгелерниң, клубтарның, уруглар садтарының болгаш республиканың оске-даа черлерниң материал-техниктиг хандырылгадыр.

Соңгулдаларның кол түңнели — шиитпирлеттинмээн берге айтырыглар хөй, ынчалзажок бүгү бергелерни ажып эртериниң идегели чаңгыс чер-чурттугларывыста бар дээрзин кижилерниң билип турары-дыр. Бистиң кол сорулгавыс — амгы үеде чурттаң турарындан моон соңгаар эки чурттай бээрингe хамаатыларның идегелин, бүзүрелин шынзыдары, бистиң моон мурнунда бүгү частырыгларывысты эдери, чедиш кылдынмаан чүүлдерни эчизинге чедирери болур.

Соңгулда кампаниязының үезинде чамдык хажыдыышкыннар турган, ынчалзажок — ол дээрге, кол чүүл эвестир. Кол чүүл — ол дээрге, соңгулдаларның болуп эрткени. 2001 чылга чедир кады чурттаар болгаш ажылдаар ТР-ниң Президентизин чонунуң соңгуп алганы-дыр.

Бодумнуң чонумнуң шилип алганын хүндүлевишаан, Шериг-оол Дизижикович Оржакка соңгулдаларга тиилээни биле болгаш ТР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга ийиги хуусаада соңгуттурганы-биле холбаштыр байыр чедирип, бодунуң соңгулда мурнунда программазын амыдыралга чедиишкиниг боттандырарын күзеп тур мен.

Мени кандидат кылдыр депшиткен эгелекчи бөлүктериң бүгү кежигүннеринге, мээн соңгулда мурнунда программамны идепкейлиг деткээн бүгү хамаатыларга, бүзүреттирген кижилерге, кайгаракчылар болгаш соңгулда комиссияларының чөвүлер эргелиг кежигүннери болуп, мээн эрге-ажыымны төлээлеп кижилерге четтирген илергейлеп тур мен.

Соңгулдаларның чугула түңнели — ол дээрге, хамаатыны чөпшээрежиниң, нацционал, аймак демдеглээ-биле удур туржуушкунга соңгулда мурнунуң кампаниязының чедирбээни, а программаларның, идеяларның болгаш бүзүрелдериниң чогумчалыг чарыжының чоруп келгени-дир. Чон бодунуң шилип алышкының кылган — ТР-ниң соңгуттурган Президентизин бодунуң шилип алышкынны бадыткаары негеттинип турар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

«Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралының (съездизиниң) кежигүннеринге

Улуг Хуралдың 1997 чылдың март 27-28-те чыылдырар дээн хуралын ТР-ниң Президентизи-биле болгаш Дээди Хуралы-биле дугурушканын езугаар 1997 чылдың апрель 3-4 хүннеринче соңгаарлаткан. Ону соңгаарлаткан чылдагааны — материалдарның белеткелиниң саадааны болуп турар.

Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралы (съездизи).

Делгелгени көрүп чорааш...

ДЕРИГ-ХЕРЕКСЕЛДЕРНИ САДЫГЖЕ КИИРЕР

Чурт рыноктуг экономикаже кирген соонда, бистин тудуг организациялары улуг бергедээшкиннерге таварышканын чангыс эвес удаа көдээ-даа бижикчилер, бистин солуннун-даа ажылдакчылары бижип турган болгай. Бо тургустунуп келген чидиг айтырыгны ам-даа шиитпирлээри ындыг-ла амыр эвес. Чурталга бажыңнарының тудуу колдуу турупкан, чамдык чедир кылдынмаан бажыңнарның хөй кезии үрелип, үптеттине берген болгай. Чоокта Кызылга Тудуг, архитектура, чурталга-коммунал ажыл-агый яамызы, «Вест-Холдинг» каттышкан бүдүрүлге, Красноярскинин «Үлетпүр дериг-херекселдер» бүдүрүлгези хуу чурталга бажыннар тударына ажыглаар дериг-херекселдериң, тудуг материалдарының делгелгезин организастап эрттирген. Делгелгенин кол-ла сорулгазы — хуу чурталга бажыңнарының тудуун сайзырадыр, ону тудуп, кылып турар кижилерге боттуг дузаны чедирери.

Делгелгени ажыдып тура, ТР-ниң тудуг, архитектура, чурталга-коммунал ажылагый сайыды В. А. Монгуш:

— Бо делгелгени ажылдарынга, ону даш удур белеткээринге бистин яамының киирген үлүг-хуузу улуг. Сөөлгү чылларда чурт рыноктуг экономикаже кирип турда, күрүненин талазындан чурталга тудуун кылып чорудары бергедей берген. Оон кол-ла бергедеп турар айтырыы — акшаландырыышкын. Дыка хөй тудугжулар бо хүннерде ажыл чок олуруп турар. Үе чежеле-даа берге болуп турда, хуу чоннуң талазындан чурталга бажыңнарын тударын уламчылап турары өөрүнчүг. Ынчангаш бо делгелгени организастап турарывыс таварылга эвес. Красноярскиниң «Үлетпүр дериг-херекселдер» бүдүрүлгезинин мында эккеп делгээн дериг-херекселдери Тыванын чурттакчы чонунга тааржыр, эптиг болуп турарын боттарынар көре бээр силер — дээш, делгелгенин кызыл кожаазын үзе кезипти.

Бо делгелгеде ан-не сонуургаңчыг черни Красноярскиниң «Үлетпүр дериг-херекселдер» бүдүрүлгезинин делгээни янзы-бүрү дериг-херекселдери ээлеп турар. Солярка-биле ажылдаар бичии котеллар бар, 400 дөрбелчин метр шөлдүг чурталга бажынын ол чылыдар, бир чылда 2,5 тонна солярканы чарыгдаар, оон өртээ 12 млн. рубль. Шак мындыг котелларны Кунгуртугга, Кызыл-Хаяга, Кара-Хөлге, Качыкка, Тыванын өске-даа ыраккы булуннарынга, садиктерге, улуг эвес школаларга болгаш албан черлеринге ажыглаар болза, дыка-ла эптиг. Хөмүр-даш биле ыяш одаанындан каш катап орулгалыг болур. Делгелгеде салдынган дериг-херекселдери Германияның, Италияның фирмалары кылып үндүрген болгаш шынар талазы-биле делегей деннелинде туруп турар. Кадарчыларга тааржыр электри-биле ажыллаар генераторлар, электри-биле ажылдаар насостар дээш, кандыг-даа дериг-херекселдерни моон көрүп болур чорду. Красноярскинин «Үлетпүр дериг-херекселдер» бүдүрүлгезинин кол инженери Демьян Валерьевич Филиппов-биле ужуражырымга, делгелге дугайында ол мынча диди:

— Бо делгелгеде Тывага тааржып болур дериг-херекселдерни колдуунда шуптузун делгеп салдывыс. Кызылга бистин бүдүрүлгениң доктаамал төлээзи турар. Бо-ла магазинге бистин дериг-херекселдеривисти садар. Чагыг киирер-ле болза, ону Красноярскиден дораан эккеп бээр бис. Кандыг приборлар, дериг-херекселдер хереглеп турар-дыр, оон шуптузун дамзылап бижээш, магазинде арттырып каан турарын садып алыкчыларга сагындырар-дыр мен.

Делгелгенин база бир киржикчизи — Тыва, Германия каттышкан бүдүрүлге «Вест-Холдинг». Бистиң ТР-нин Германия Федеративтиг Республикада доктаамал төлээзи Фолькмар Эрнст-биле ужуражып, бо каттышкан бүдүрүлгениң моон соңгаар сорулгазын кысказы-биле чугаалап бээрин диледим.

— Бистиң каттышкан бүдүрүлгевис «Вест-Холдинг» тургустунгандан бээр 4 чыл чедип турар. Тывада төлээвис — Кызыл-оол Монгуш, Москвада төлээвис база бар. Тыванын Германияда төлээ черинде 6 кижи ажылдап турар бис. Бо эрткен 4 чыл иштинде анаа черле олурбадывыс, Тывага ажыглаар 14 төлевилелди чогаадып кылдывыс, ону ам удавас Чазакка бадылаар ужурлуг. Бир дугаар төлевилеливис — дуктү чуурунун талазы-биле ол ажылдап эгелей берген. Бистиң кол-ла сорулгавыс — эът комбинады биле ногаа комбинадын ажыглалга киирери. Оон дериг-херекселдери колдуу шупту белен. Ол комбинаттарны немец инвестиция-биле тудуп кылыр. Бо комбинаттарга немец, тыва ийи директор турар. Немецтер ол-ла комбинаттарга 5 чыл иштинде ажылдаар, кажан чээлиге алган немец акша-төгерик дедир эгиттине бээрге, ол бүдүрүлгелер Тыванын болу бээр. Ол-ла хуусаада ол комбинаттарга 10 хире тускай эртемниг немец специалистер ажылдаар. Ногаадан продуктулар кылыр комбинат бо күзүн ажыглалга кире бээр. Ынчангаш бистер кижилерден, совхозтардан, хуу кижилерден, биче бүдүрүлгелерден ногааны садып алыр бис. Черден үнүп турар черлик каттарны, мөөгүлерни чурттакчы чондан садып алырын организастап чорудар. Төлевилелди чогаадып кылып тургаш, Тыванын бүгү байдалын өөренип көрген болгай бис. Бистин бүдүрүп үндүрер бараанныг продукциявыстың өртээ ындыг-ла улуг эвес. Ол өртектер базаарда болгаш магазиннерде турар өртектерден чиик болуруң балыткап, тодаргайы-биле чугаалады.

Чогум бүдүрген бараанның өртээн ТР-ниң Чазаанга база дугуржуп көөр. Мында бир эки чүве — ногааны тарып алгаш, колхоз, совхозтар ону чогуур үезинде сайгарып шыдавайн баар таварылгалар бар болгай. Ам болза амыр-ла: дораан-на комбинатка дужаптар. Ногаа комбинадының бүдүрген продукциязын чүгле Тывага эвес, Абакан, Красноярск, Новосибирск хоорайларга сайгарарын база көрүп турар. Чамдык чылларда бистиң тайгаларывыстың чайгаар үнген кат, тооруу, мөөгүзү төктүп-чайлып чыдар болу бээр болгай. Немец специалистерниң чугаалап турары-биле алырга, тайгадан кижи чиир чүү-ле үнүп турар-дыр, ону шуптузун алырын аазап турар улус болду. Бистиң ажыл чок кижилеривисти кат, тоорук үезинде ону чыырын организастап, аңаа хаара тудуп, деминг ажылды чорудары тус чер чагыргаларындан кол-ла хамааржыр апаардыр. Бир эвес бо ажылды үезинде эки организастап чорудар болза, хуу кижилер боттарынга база эвээш эвес орулганы киирип алыр. Ол бир талазында, кижилернин амыдырал-чурталгазын экижидеринге улуг салдарлыг, ийи талазында, чаа тургустунган ногаа комбинадынга база ажыктыг болуру билдингир.

«Улуг-Хем» ыяш ажылагый бүдүрүлгези ыяштан кылган материалдарның делгелгезин организастаан. Дача бажыңнарының болгаш бичии чунар-бажыңнарның төлевилелдерин кылып аскан. Бүдүрүлгениң ыяштан кылып турар материалдарының даңзызын тускай саазында өртээ-биле кады бижээш, асканы улусту сонуургадып турду. Делгелгеге кижилер хөй эвес келген-даа болза, сонуургаан айтырыгларынга болур-чогуур сүмелерни тускай эртемниглерден алган. Борта колхоз, совхозтарның удуртукчуларын, ол хамаанчок кожуун, суму чагыргаларының даргаларын кииришкиргеп болза, эки болур ийик. Улавас Кызылга бо делгелгеге салдынган дериг-херекселдериң садыы ажыттына бээр, аңаа барып, сонуургап көрүп, чагыгны киирерин баш удур сагындырып каайн.

Сергей ХЕРТЕК.

Үер халавынга удур хемчеглерни алыр

КОМИССИЯ ХУРАЛДААН, ШИИТПИР ХҮЛЭЭП АЛДЫНГАН

Республиканың үер болуп болгу дег девискээрлеринге барып чедип, ында ниити байдалды өөренип көөрү-биле Россия Федерациязының Хамааты камгалалының, онза берге болуушкуннарның болгаш айыыл-халаптарның уржуктарын чайладырының херектериниң талазы-биле яамызының сайыды, бистиң чаңгыс чер-чурттуувус С. К. Шойгу болгаш ооң командазының чамдык кежигүннери чедип келгеш, Эрзин, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик болгаш өске-даа кожууннарның үер ап болгу дег девискээрлеринге, Кызыл — Абакан аразының федералдыг оруунун болгаш өске-даа оруктарның ниити байдалын хайгаарап көрүп, ол талазы-биле чогуур түңнелдерни үндүргеннер.

Чазактың хуралдаар залынга ведомстволар аразының комиссиязының болгаш Тыва Республиканын Чазаанын хуралы болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканын девискээринге часкы үернин болуп болгу дег хемчээлдериниң дугайында айтырыгны чугаалажып көргеп. РФ-тин болгаш ТР-нин ол айтырыг талазы-биле специалистери, Чазак кежигүннери болгаш чалаткан өске-даа эштер ол хуралдың ажылынга киришкен.

Хуралды Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. Д. Оржак ажыткаш, мынча дээн:

— Хүндүлүг Сергей Күжүгетович, хүндүлүг аалчылар, Чазак кежигүннери! Тыва Республиканын Президентизинин, Чазаанын өмүнээзиндеп силер бүгүдеге, С. К. Шойгунуң төрээн черинде чедип келгени дээш аңаа, ооң командазынга байыры чедирерин чөпшээреп көрүңер. Силерниң, Сергей Күжүгетович, ачы-дузаңар биске уттундуроас, ынчангаш эрткен кыштың чылыг эрттирдивис, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның чурттакчылары кыштың таарымчалыг байдалга эрттиргеннер. Аварияга таварышкан ол ЧЭТ-терни септээринге республикаже 5,5 муң тонна металл конструкцияларын киир сөөрткен турган болгай. Оларны Белгородтан эгелээш, Владивостокка чедир хоорайлардан эккелгилээн. Ынчангаш Силерге болгаш силерниң командаңарга өөрүп четтирип турар бис.

Бо чыл база-ла белен эвес чылдарның бирээзи болур хире-дир, харның хөй чагганындан, ооң деңнели 1936 чылдыы биле деңнежип турар, ынчангаш үер-халап бооп болурунун барымдаалары бар болганындан республиканы байдалды хайгааралга алган ажылдап турар бис.

Дараазында сөстү Россия Федерациязының сайыды С. К. Шойгуга берген:

—Бистиң көргүскен дузавыс дээш чугаалаан сөстеринерге четтирдивис, эки сөстерни дыннаарга черле сагыш-сеткилге чиик болгай — деп, ол чугаалааш, бо удаада Красноярск крайга, Хакасияга, Тывага улуг хар чагганындан, үер халавының болуп болурун биске дыннатканыбиле ону хайгаарап көөр, баш удур кандыг хемчеглерни ап болурун тодарадыбиле мында келген дээрзин ол чугаалаан.

Тыва Республиканын девискээринде харның кылын дүшкеш-биле чамдык кожууннарда, ылаңгыя Чөөн-Хемчикке, Барыын-Хемчикке, Улуг-Хемге, Таңдыга болгаш өске-даа кожууннарга берге байдалдар тургустунар чыгыы. Ынчангаш кожууннарже ол талазы-биле тускай эртемниг специалистер чорааш келген, ол ажылдар ам-даа уламчылаар апаар дээрзин РФ-тиң сайыды чугаалаан.

Ол хуралга Москвадан-даа келген аалчылардан, республиканың-даа специалистеринден эвээш эвес кижи кыска саналдарын берип, ниити байдалга чогуур туруштарын чугаалаан. Ылаңгыя РФ-тиң Хамааты камгалалының онза берге болуушкуннарын болгаш айыыл-халаптарның уржуктарын чайладырының херектериниң талазы-биле яамының департамент начальниги, генерал-майор М. М. Дзыбовтуң чугаазы-биле алырга, харның кылын чагганындан үерге удур амгы бар дерилгелер камгалал хүлээлгезин күүседип шыдавас апарган, ынчангаш Тыва Республиканы болуп болур ол айыыл-халаптарны чайладырының талазы-биле дуза чедирери чугула болуп турар.

Тыва Республиканың Онза берге байдалдар талазы-биле штаб начальниги А. Быков ол хуралга чүве чугаалааш, байдалдың бергедеп турарындан чедери берге черлерже продуктулар чедиреринің безин бергедеп турарын демдеглээш, 200 тонна дизель одаар чүүлду, 200 тонна бензинни болгаш өске-даа чүүлдерни бээрин дилээн. Ол бүгүнү курлавыр фондузундан бээр дугайында документини белеткээрин бодунун командазының кежигүннеринге С. К. Шойгу тааскан. Республиканың айыыл-халаптарга удур комиссиязының удуртукчузу, Чазак Баштыңының оралакчызы Э. Х. Оржак база ол хуралга саналын берген болгаш ниити байдалдың дугайын аалчыларга чугаалап берген. Үерге удур комиссиялар кожуун бүрүзүнде тургустунган ажылдап турар.

Ведомстволар аразының комиссиязының болгаш Тыва Республиканың Чазаанның хуралынга ТР-ге үер болуп болурунуң айыылы улуг, ниити республикада хар курлавыры 200 хуу чедип турар дээрзин айытпышаан, үерге удур тургустунган дериг-лер эргижирээн, олар үерге удур туржуп шыдавайн барып болур дээрзин демдеглээн. А хуралды эрттирип турар үеге чедир үернің болуп болур күжүнүн, чедирип болур халавының дугайында тодаргай чүүлдерниң чок болуп турарындан инженерлиг камгалал чорударының талазы-биле чугула, тода хемчеглерни ажылдап кылыр аргазы чок болган дээрзин аңаа демдеглээн.

Хуралдан дараазында шиитпирлерни хүлээп алган:

— Тыва Республиканың девискээринге үерге удур хемчеглерни ап чорудары-биле 5,9 млрд. рубльдиң сан-хөө дузазын чедиреринің РФ-тин Чазаандан дилээр;

— республиканың девискээринге ажылдап турда чыгдынган материалдарны барымдаалап тургаш, часкы үернин чедирип болур айыылынга удур күштү мөөннээрин ведомстволар аразының комиссиязынга (Дзыбов) даг-зыр;

— берге байдалдар тургустунуп келзе, аңаа ажыглаары-биле ужар чүүл техниказын ТР-нин Онза берге болуушкуннар талазы-биле комитединге үер халавының үезинде тускайлап бээр.

Дугуржулгага РФ-тиң сайыды С. К. Шойгу болгаш ТР-нин Президентизи Ш. Д. Оржак ат салганнар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

●Көдээ амыдырал хандырылгазы

АКШАЛАНДЫРЫЫШКЫННЫ ТУСКАЙЛААР БОЛЗА...

Эрзин кожуунуң хой адырлыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлгези эрткен чылын багай эвес ажылдаан. Бүдүрүлгениң эргелеп башкарылгазында чамдык четпестер бар. Сагынгыр-тывынгыр, чаартыкчы, чогаадыкчы езу-биле бүдүрүлге черин удуртуп эгелээн аныяк кижи Чамзы Түлүшевич Сендажының бодунуң планнарын, бодалдарын илереткен чагаазын парладывыс.

Коллективте 35 ажылчын бар. Эрткен чылын аалчылар бажыңы 16 млн. 403 муң рубль, чунар-бажың 24 млн., хеп чуур чер 7 млн. 231 муң, бажың төлевири база суг ажыглааны дээш 35 млн. 860 муң рубльди киирип алган. Ниити орулга 83 млн. 760 муң рубль чедип турар, а чарыгдалдың түңү 451 млн. 252 муң рубль, ында 10 айга чедир шалың акшазы база кирген, ам эрткен чылдың ийи айының шалының дуглаарынга 25 млн. 060 муң рубль херек.

12 кудуктуң чүгле чаңгызы ажыглаттынмайн турар, артканнарынга агар септелгени чоруткан. Коммуналчыларның боттарының күжүмбиле 17 кубометр дилиг материалын белеткээш, септелгеге ажыглап, чонга база берген. 10 кудукка 60, бүдүрүлгеде чединмес өг-бүлелерге 35 кубометр токпак-ыяшты, 25 тонна хөмүрнү дүжүрген. Чунар-бажында улус чунар өрээлдерге капитал септелгени чоруткан.

Шыны-ла херек, бүдүрүлге черин хүлээп ап турумда, сан-хөөнүң отчет-учеду сандаргай болду. Сугаа Эресовна Дүнзенмаа ажылдап эгелээш, бухгалтерия учедун чурумчуткан. Коллектив кежигүннери найыралдыг, ажылишчы, негелделиг, бот-боттарын деткижип чоруур. Нина Бады-Шулуу, Николай, Альберт Балган адашкылар, Светлана Чоксум, Алимаа Нурзат, Чизеймаа Чыргал, Мөңгүн-Кыс Кара-Сал — бүдүрүлгениң мурнакчылары.

Коммунал ажыл-агый бүдүрүлге черлерин тускайлаң акшаландырарын боттандырар талазы-биле ТР-ниң Президентизиниң 1995 чылдың ноябрь 13-те үнген 661 дугаарлыг Чарлыы бар. Бо саавырны кожуунувуска боттандырар чүве болза, коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезиниң объектилериниң ажыглалынга, чонга ачы-дуза чедиреринге аажок-ла деткимче болур-дур ийин. Чунар, хеп чуур комбинатка эде кылыышкын, капитал септелге негеттинип турар. Ханаларының, дээвириниң малгажы доктаамал дүжүп турда, чунуп келген чонга канчап таарымчалыг болур боор. Хөмүр шыгжаар тускай кажаа херек, ону так шоочалаар, дүшкен хөмүрнүң чартык кезиин чоогунда чон дүне дораан дажыглап аппаар чаңчылдыг-дыр. Хөмүр өртээ талыйган, чиик өртек-үне-биле ону Кызылдан дорт эккелдирип алырының арга-хоргазын дилеп тур бис.

Чунар-бажың, хеп чуур черже изиг суг боду агар чылыдылга шугумун эде кылгаш, котельная турар черге 5 машина кирер гараж тудары база чаа микрорайонга кудук кастырары бо чылгы планда көрдүнген. Ам бар техникавыска немештир бир трактор, «ГАЗ-53» самосвал чугула херек апарган. Үстүкү черлеривис бисте байдалывысты билип турар.

Акша-төгерикти боттарывыс ажылдап алыр арга-хорганы дилеп тывар бодалым бар. Эвээш-биче акшаландырыышкын-биле хандырыптар болза, тускай өрээлге станокту тургузуп, ажылдадып, ажыглап тургаш, дилиг материалын белеткеп ап болур, ону чонга-даа садыпсаарып болгай-ла. Ол ышкаш орнукшудулга ачы-дуза бюрозун ажыдып, аңаа херек чүүлдерни кылып, тып, садып-саарып болур. Баш таарар черни ажылдадып, буфет ажыдар аргалар бисте бар-дыр. Ам дээрезинде ол өрээлдерде сургуулдар өөренип турар. Бо бүгү ажылдарны боттандырарын коллективке дугуржуп чугаалашкан. Ынчангаш коммунал ажыл-агый бүдүрүлге черинің акшаландырыышкынын аңгылап, тускайлап бээрин бөгүнгү амыдырал негеп келген.

Чамзы СЕНДАЖЫ.

Харылзаа

НЕГЕЛДЕЛЕРГЕ ДҮҮШТҮР

«Шын» солуннуң редакциязынга радио, телефон болгаш харылзаа талазы-биле чоннуң талазындан хой чагаалар кээп турар. Олар колдуунда хомудаан сеткилин илередип, айтырыгны канчаар шиитпирлээриниң арга-сумезин-даа каткан болур. Харылзааның болгаш информатиканың «Россвязьинформ» Тывада күрүне бүдүрүлгези сөөлгү чылдарда багай эвес ажылдан, рыноктуг экономикаже шилчилге үезинде чаа экономиктиг аргаларны дилеп, тып турар бүдүрүлгелериниң бирээзи. Чоннуң талазындан кээп турар айтырыгларга үндезилен алгаш, «Россвязьинформнуң» харылзаа болгаш информатика күрүне бүдүрүлгезиниң начальниги Дмитрий Калчанович ДОНГАККА ужуражыш, бодумнуң сонуургаан айтырыгларымны салдым.

— Чаа чылдың үш дугаар айы үнген болгай, эрткен 1996 чылда канчаар ажылдадыңар, ону кысказы-биле номчукчуларга сонуургадып көрүңерем, Дмитрий Калчанович?

— Бистер база өске бүдүрүлгелер ышкаш, бергелерге таваржып турар бис, ажыыбиле чугаалаарга, рыноктуг экономика бисти база оюп эртпейн турар. Харылзаа дээрге үевисте чоннуң тынар агаары-биле дөмей херек апарганы кымга-даа билдингир. Ону чоннуң негелдезинге дүүштүр хандырары бо берге үеде ындыг-ла белен эвес боор-дур. Чаңгыс тодаргай нижек, Кызылдың мурнуу микрорайонунга электрижитинген автоматтыг телефон станцизын (АТС-7) ажылдалга киирер дээш каш чыл иштинде тутчуп келгеш, эрткен 1996 чылда ажыглалга киирдивис. Ол дээрге бистиң инженер-техниктиг ажылдакчыларывыстың карак-кызыл ажылыжының түңнели деп саналгам. Бо берге үеде кызылчыларга 1200 телефон точкаларын киирери белен эвес болган.

Даштыкы чүрттар-биле харылзаа тударынга 1996 чыл биске черле деткимчелиг болган деп чугаалаакмаа, частырыг болбас боор. Ооң тодаргай чижээ, Тыва Республикада Харылзааның болгаш информатиканың «Россвязьинформ» күрүне бүдүрүлгезинге Германияның «Гермес» камгалал компаниязы 4,7 млн. немец марка акшаны чээлиге тускайлап берген. Ол акша-биле бистер даштыкы фирма «Сименс»-биле керээ чаргаш, 1997 чылдың августа Кызылга 13947 телефон точкалыг, таарыштыр тургустунган автоматтыг телефон станциязынды дериг-херекселдерин садып алыры көрдүнген. ТР-ниң Чазаан таварыштыр 10000 телефон точкалыг АТС-тиң төлевилел езугаар тудуун доозары шиитпирлеттинген, Кызылдың өөн талазынга 1700 телефон точкалыг АТС-ке бажыңны тускайлап бээр. Бо хүннерде кабель шугумунуң тудуун кылып чорударынга 8,5 млрд. рубльдиң акшаландырыышкыны шиитпирлеттинмейн турар. Ол талазыбиле айтырыгны ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак РФ-тың чогуур ламыларынга тургузуп, айтырыгны шиитпирлээринге боттуг дузаны чедирип турар. Ниитизи-биле эрткен 1996 чылда бистиң ажыл-чорудулгавыска чамдык чедимчелиг түүлдер шиитпирлеттинген.

— Чурт рыноктуг экономикаже кирип турда, чамдык бүдүрүлгелериниң эт-севи, эдилеп турар дериг-херекселдери эргижиреп, үрелип турар апарган түве-ле болгай, силерде байдал кандыгыл?

— Тывада ажылдап турар 20 телевидение болгаш радио станциялары биске хамааржып турар. Ол станцияларда 70—80 чылдарда бүдүрүп үндүрген дериг-херекселдер ажыглаттынып турар. Олар колдуу шупту эргижирээн. Дорту-биле чугаалаарга, бистиң ажыглап турар дериг-херекселдеривистиң 80 хуузу хуусаазын эрттир ажылдан каапкан. Шак ындыг аппаратуралар-биле ажылдаарга, чарыгдалы улуг боор-дур. Ону бис өөренип көргеш, 1996 чылдың апрель айда Тыва Республиканың Чазааның чалааны-биле Новосибирск хоорайдан тускай комиссия кээп хынап көргеш, мындыг түңнелди үндүрген: радиоламчыдылгазының дериг-херекселдерин 15-20 чылдар иштинде ажыглап келгениниң түңнелинде, эмин эрттир эргижирээн, ынчангаш телевидениениң болгаш радионуң дамчыдылгазын Тываның девискээринге чогуур негелдеге чедир ажылдавайн турарын демдеглээн. Ооң иштинде 1965—1977 чылдарда кылып үндүрген беш эң кол аппаратураларны солуур көрдүкген. Комиссияның шиитпирик сөстүгүн Чазаа ... ниң дилег бижикти РФ-тың Харылзаа яамызының сайыдының адынга чоруткан. Чоннуң негеп, хомудан турары-даа чөптүг, ону кылыптар дээрге, шупту-ла акшага үзер айтырыглар боордур. А херек кырында бистиң организацияларда, бүдүрүлгелерде, албан черлеринде алыр ужурлуг өревис хой, акша чотундан олар чогуур үезинде санашпайн турар.

— Чугаа өрелер дугайында болуп турда, борта тодаргайы-биле доктаап көрүңерем, Дмитрий Калчанович?

— Айтырыг акша, өре дугайында тургустунуп келгенде бир-ле дугаарында, көдээ черлерден эгелеп көрейн. Көдээ кожууннарда бистиң ажылчыннарывыс 6—7 айдан бээр холга акша албаан. Чүге дээрге, тус черде турул турар организациялар, бүдүрүлгелер, бюджет адырының албан черлери харылзааныңы ачы-дуза чедирилгези дээш төлээр ужурлуг акшазын төлевейн келген. Ооң кырындан үндүрүг дээш торгаал база туруп берген. Акша чокта, ол организациялар чүүң-биле санажыр боор.

Бистиң күрүне бүдүрүлгезинде акшаландырыышкынның байдалы база дыка нарын. Ону тодаргай чижектерге көргүзүп көрейн. «Тыва» телерадио күрүне компаниязы бистиң-биле керээни чарыш алган ажылдан турар, а бис станцияларын хынап, кылып турар. Олардың өрези бисте эңдерилген, херек кырында дараазында саннар бадыткап турар.

Россияның национал телевидениези (РНТ)— 1600 млн. рубль, «Россия» телеканал— 2580 млн. рубль, радио «Маяк» — 1325 млн. рубль, «Радио-1»— 138 млн. рубль, Останкино —1900 млн. рубль, «Тыва» телерадио компания — 378 млн. рубль, тус-тузунда өреліг болуп турар. Бир эвес ол акша-төгерик чогуур үезинде кирип келген болза, дыка хой ажыктыг түүлдерни кылып ап болурунуң аргазы турган. Бистиң бүдүрүлгениң федералдыг болгаш тус черниң үндүрүглеринге төлээр оревис, шалың-биле катай санаарга, 3802 млн. рубль чедип турар.

— Чоокта чаа «Рабочая трибуна» солунга РФ-тың Харылзаа яамызының сайыдының чугаазы-биле алырга, эрткен чылын яамы элээн орулгалыг ажылдаан, ынчангаш даштыкы чурттар-биле болгаш Россияның иштинге телефон-биле чугаалашканының өртээн 1997 чылда чингедир мен деп чугаалаан болгай, бо айтырыг канчаар шиитпирлеттинип турарыл, Дмитрий Калчанович?

— Бо чылдың эгезинде Москва хоорайга чылдың түңнели-биле Россияның харылзаа ажылдакчыларының хуралы болган. Ниитизи-биле Россияның харылзаа ажылдакчылары багай эвес ажылдаан. Ындыг чугаа ол хуралга болган, ынчангаш даштыкы чурттар-биле телефон-биле чугаалажырының өртээн бо чылын чингеткен. Россияның иштинге ол өртекти чингедириниң дугайында чугаа база чоруп турар. Амдыысында бисте ындыг айтыышкын келбээн. Акша-төгериктиң айтырыы чоорту шиитпирлеттине бээр, ол черле болур. Чамдык кижилер өртекти бис кара туразында өстүрүп ап турар деп билип турар, ол ындыг эвес. Электри энергиязының өртээн өстүрүптерге, бистиң өртектеривис ооң-биле деңге өзүп турарын чон билип алза эки боор.

— Көдээ черлерде радио ажылдавайн турарының дугайында чоннуң хомудаан чагаалары чаңгыс эвес удаа «Шынга» парлаттынган болгай, ол айтырыгга харыылап берип көрүңерем?

— Бо талазы-биле чоннуң негелдези чөптүг. Партия үезин турда ажылдан турганы шын-на болгай. Ам үе өскерилген, акша-төгерик айтырыы бергеленгээн. Ооң-биле чергелештирип, радионуң аппаратураларын база суурлар төптериниңе радио чагыларын кылдыңмаан, олар шупту эргижиреп, ирип калган. Чамдык черлерге монтерлар чагыже үнгеш, кады кээп ужуп турган таварылгалар бар болгай. Сывырындак демир таварыштыр чугаалап турар радио чүгле Россияның девискээринде. Өске чурттар шагда-ла чалгыгбиле ажылдаар радио (УКВ-ГМ приемник)-биле шилчээн болгай. Ам бир эвес ол суурларда радиону катап ажылдадыр, капитал септелгезин кылыр дээр болза, чеже миллион акша-төгерик керегин санаары безин берге. Радио чоктa, кайы хире бергезин база билип турар бис, ынчангаш эрги турган радиону солуптар шак ындыг аппаратты биске чөпшээрээрин РФ-тың Харылзаа яамызынга дилегни киирдивис, ооң харыызы ам-даа келбээн. Ол айтырыг чоорту черле шиитпирлеттине бээр боор. Чамдык суурларда радио ажылдап-даа турда, ооң өртээн төлевес боор-дур, ынчангаш үзе кестирип алган черлердаа бар.

— Кызыл хоорайга хой телефон точкалары тургустунары көрдүнүп турар-дыр, сөөлгү чылдарда хой кижи көдээден Кызылче көжүп кээп турар, ол улустуң көдээде турган телефонун мооң мурнунда турган чурум езугаар Кызылче шилчидип ап болур бе, өртээ кандыг болурул деп номчукчулар айтырыш турар?

— Мооң мурнунда ындыг чурум турган. Бир кожуундан Кызыл хоорайже көжүп келген болза, телефонун база көжүрүп ап турган болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, телефонну салдырганы дээш кижи чаңгыс катап төлээр турган. Ам акша-төгерик айтырыы бо хире бергеден турда, бис ону черле шиитпирлеп шыдавас бис. Үе экижип, экономика быжыга бээрге, ол айтырыг чоорту шиитпирлеттине берип болур.

Телефонну бажыңга тургузарының өртээ улгаткан, ол колдуунда кожууннар аайы-биле ацгы-ацгы болуп турар, чижээлээрге, Кызылга— 1 млн. рубль, Каа-Хемге 1,300 муң рубль, Тээлига — 1 млн. рубль, тус-тузунда ацгы болуп турар.

— Кылып чорудуп турар ажылыңар колдуу билдине берди, чаа 1997 чылда сорулганарга кысказы-биле доктаап көрүңерем, Дмитрий Калчанович?

— Кожууннарга болгаш суурларга электроннуг телефон станцияларын кылыры көрдүнген. Бир дугаар шак ындыг 512 телефон точкалыг станцияны Сарыг-Септе кылып эгелей берген. ТР-ниң Чазааның 1995 чылдың август 22-де үндүрген доктаалынга дүүштүр Чаа-Хөл кожуунуң иштики телефон харылзаазын кылырын уламчылаар. РФ-тың Харылзаа яамызының акшазы-биле Ачинск — Кызыл араазынга сан-чурагай-биле ажылдаар радиошугумнуг телефон харылзаазын кылып тургузар. Бир эвес акша-төгерик айтырыы чедимчелиг шиитпирлеттине бээр болза, Шагаан-Арыг — Чадаана, Кызыл — Шагаан-Арыг араазынга кабельдиг харылзаа шугумун тургузуп болурунуң аргазы бар.

— Бистиң айтырыгларывыска тодаргай харыыны бергеницер дээш улуу-биле четтирдим, ажыл-ижиңерге чедиишкинни күзедивис, Дмитрий Калчанович.

Сергей ХЕРТЕК чугаалашкан.

Эки чурттаар дизе..:

СЕТКИЛДИГДЕ—НАЙЫРАЛДЫГ

Амгы чурттап эрттирип турарывыс рыноктуң бергелерин канчап ажыл эртерил деп боданып олургаш, кандыгдаа ажыл-ишти кылып чораан куш-ажылдың кижилери эрткен үезинче хая көрүп, бир-ле түңнелди үндүрүп турар дээрзинге бүзүрээр мен. Көдээ ажыл-агыйга хой чылдар иштинде ажылдан чоруур болгаш, мен база-ла ажыл-агыйның экономиказын канчан кодуруп алырыл, мооң мурнунда кандыг турган бис, канчаар ажылдан чораан бис, ам какдыг апарган бис дээн ышкаш бодалдар менде үүвреди бээр. Ооң-па уламындан бо үени эрткен үе-биле деңнеп, бо материалды бижиир ужурга таварыштым.

1980—1983 чылдар үеазында Ак-Хем совхозка 400 сааг ипектиг суг-бараан фермазы турган. Ол хире ажылды ажаан карактаары чымыштыг ажыл. Ону чүгле ажылынга бердинген, аксеткилдиг, эр-найыралдыг коллектив күүседип шыдаар. Хой сүттү саан алыр, мал бажын кудулаттас дээр болза, кызымаккай тура-сорук херек. Ол үеде ол ферманың кежигүннериниң эки ажылының херечизи хой хүндүлел бижиктер болгаш, аңаа ажылдап чораанныңар сактыышкыннары бадыткап турар.

— Ажыл-ишти шынарлыг кылыр дээш бистиң сүт-бараан фермазының кежигүннери ажыл шагын кончуг-ла сагыыр ийин, коллектив кежигүннериниңдеп күрүне мегелээр туржук, боттарывысты безин мегелешпес, бот-боттарывыска дузалажырывыс кончуг чүве. Саанчы азы кадарчы кижиниң буруузу-биле чедир кылдынмаан ажылдарны сүт-бараан фермазының кежигүннериниң киржилгези-биле эдер, кылыр, силерни ажылдан дүжүрер апаар». Акша эгиттинмээн. Президентиниң негелдезин коллектив кежигүннериниң (оларның чартык кезии Мандан-Хорлуунуң эрткен чылдагы хөделиишкиннеринге хамаарылга чок, чүге дээрге ооң соонда ажылга келген) чигзиниишкинниг бадылаашкыны-биле базырып каан. Ооң ыңай Мандан-Хорлуу боду Үндүрүг полиция департаментизиниң аңаа онааганы 809 муң рубль түңнүг күрүне каайлызының болгаш торгаалдың чогуур түңүн төлевээн.

Квартираны садып алган дугайында 1994 чылдың март 1-де чардынган меге керээниң түңнелинде, хуу квартира алган черинің болу берген. Бо таварылгада, «садыгжы» Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги Мандан-Хорлуу а «садып алыкчы»—кол бухгалтер Ю. К. Тойбухаа болган. Бирги чергениң ат салыышкыны чок таварылгада ол документ юридиктиг эргези чок.

Мандан-Хорлуунуң 3 кижилиг өг-бүлези ооң мурнунда чаагайжыдыр туттунган 3 өрээлдиг квартирага чурттап турган болганда, чуртталга бажыңы байдалын экижидериниң эргежок чугулазы турбаан дээрзин айтыр херек...

Автомашина талазы-биле Мандан-Хорлуунуң будулдурган хөделиишкиннерин демдеглээри артык эвес. Мандан-Хорлуунуң болгаш Тойбухааның 1993 чылдың июнь 22-де ат салганы керээге үнгезиленээш, Күрүненің үндүрүг инспекциязынга ажыглаар кылдыр автобусту хамааты Д. А. Сизинден 8 миллион рубль-биле садып алган. Садыглажылганы кылганы-биле холбаштыр 1 миллион 560 муң рубль түңнүг олча-ажык үндүрүүн төлевээн. А «Үндүрүг амнистиязының дугайында» РФ-тың Президентизиниң Чарлыынга дүүштүр хамааты Сизин бюджетке ниитизи-биле 6,24 миллион рубльди киирер ужурлуг турган.

«Тарлаг сумузу» деп арат ажыл-агыйның саң-хөө ажыл-агыйын хынаан актыны езугаар ап көөрге, Биин-Хем кожуунуңу улуг үндүрүг инспектору Т. Н. Грибастың болгаш арат ажыл-агыйның даргазы С. Д. Даржааның ажылдааш канчаар ону дээр хөөннер бар, ол кончуг шын эвес. Эки чурттаар дээр болза, эки ажылдаар чүве-дир ийин. Ажылдааш, амыдыралды экижидер, ооң-биле эки чурттаарын чедип алыр—деп, ол үеде сүт-бараан фермазынга ажылдап турган чолаачы Маады Михаил чугаазын доосту. Боттарын эки билчир болгаш эки түңнелдерлиг, омак-хөглүг чурттап ажылдаан коллектив-тир. Демиңгде — күштүг, сеткилдигде — найыралдыг, ажыл-ишти кылдынгыр болбайн канчаар. Таптаашкын дээр үевисте кижилер ынчаар ажылдап чораан-дыр. Ажык-чарлыг чорук, демократия, рынок харылзааларының үези ниити чуртта үениң чайлаш чок өскерлиишкини деп билир мен. Ажык-чарлыг үеге чылдагааннан алгаш, чамдык кижилер аксынга келгенин, бажынга киргенин чулчуруп, эрткен үезин бактаар-дыр. Эрткен үевис — бистиң төөгүвүс, ниитилелдің төөгүзүүдилга өскертип шыдавас. Ол үеде ажылдап чорааннар боттарының кылып ужурлуг хүлээлгезин күүседип кааннар. Олардың ол ажылдарының экизин улам ыңай сайзырангайжыдар, частырыларны катаптавас, чаа чүүлдерни пептередириңге ажыкчарлыг чорук дузалаар. Демократия үезинде ажылдың кандыг-даа хевирин организастап, ажылдап болгай, ажыл-агыйның ниити хөгжүлдезин чедип алыр дээш ажыл-агыйда бар дериг-херекселдерни чөп ажыглаарынга идепкейлиг киржип, оларны сайзырангайкыдып, оорлаар, самчыгдаар, кем-херек үүлгедир, үптеп-тоймаглаар чорук-биле идепкейлиг демисешсе, корум-чурум айтырыы шиитпирлеттинер.

Чамдык кижилерниң «колхоз-совхозтар ам хой» дээри чөптүг эвес. Коллектив черле коллектив болгай. Кижи бүрүзү-ле арат ажыл-агыйларын черле тургузуп шыдавас. Ынчангаштың колхоз-совхозтарны коллективтиг бүдүрүлгелер кылдыр организастап турары чылдагаанныг. Коллективтиг бүдүрүлгелерге ажылдаар кижилер рынок харылзааларын ажып эртер дээш, кызымаккай, шудургу ажылдаар, арат ажыл-агыйлыглар ышкаш сайгарлыкчы, эвээш чарыгдал-биле хөй продукция бүдүрүп турган, ажыл-агыйның экономиказын бижыглаар, өре-ширевистен адырлыр болзувусса, ынчан эки чуртталганы чедип алыр бис. Анаа олурарга, аксывысче, кым-даа ак хлебти киир каавытпас эвесце. Үчүгле ажылгыр, сайгарлыкчы, тывынгыр, эр-найыралдыг болуп көрээлицер.

Мөңгүн-оол ЭРТИНЕ.
Биин-Хем кожуун.

Өг-бүле

БАГАЙ ДИРТПЭЭННЕР

Тээли суурда Өнчүр Иргитовна, Окчай-оол Хертекович Делгерлерни танывае кижи чок. Олар өг-бүле тудун чурттаандан бээр 40 чыл болган.

Чоокта чаа Делгерлер 60 харлаанын демдеглеп эрттиргеннер. Юбилярларның кайызы-даа «Куш-ажылдың хоочуну» медальдың эдилекчилери. Өнчүр Иргитовна кожуун эмнелгезинде регистратор, а Окчай-оол Хертекович ол-ла эмнелгеге бүгү назынында одакчылаан, оларның кайызы-даа 40 чылдарның иштинде үеүктел чок үреттүңнелдиг ажылдап келген.

Бо бөдүүн өг-бүле даанган ажыл-ижинге харыысалгалыг болуп, мынча чылларның иштинде ажылдап келгеш, чонунга багай диртип көрбээннер. Үнген-кирген чонунга эвилен-ээлдек, чугаасоттуг болгаш эрес-кежээ боорга, суурнуң улуг-бичии кижилери Делгерлерни хүндүлээр.

Ийи оол, ийи кыстың адаиези, сес бичии чаштарның кырган-ава, кырган-ачазы. Уруглары шупту өг-бүлелиг, ажыл-агыйлыг, ажы-төлдүг чурттап чоруурлар.

Улус-чонунга хүндүткелдиг өг-бүленің юбилейинге тураскааткан байырлалынга чон хөйү-биле чыылган. 60 харлаан юбилярларга байыр чедирип, эки күзээшкиннерни чугаалап, суй-белектерни бергеннер. Чалаткан аалчылар ол кежээ мага хандыр-ладыштанганнар.

Өнчүр Иргитовна биле Окчай-оол Хертекович Делгерлер кайызы-даа номчуттунарынга сундулуг. Ынчангаш «Шын» солунну өгленген чылындан эгелээш, бо хүннерге чедир холдан салбайн, үргүлчү-ле чагыдып ап келгеннер.

Чимис АДЫГ-ООЛ.

Нүгүлдээшкинге

ХАРЫЫСАЛГА БОЛГАШ

Тыва Республика талазы-биле Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги Л. Мандан-Хорлуунуң «Оон ыңай черле шыдажыр аргам чок» деп өнчүк-чөңгээлиг болгаш нүгүлдээшкинниг түүлү 1997 чылдың январь 16-да «Шын» солунга парлаттынган. Өнчүк-чөңгээлиг бодалдарны, факт-барымдаларны хажыдарының болгаш өөскүдериниң аргазы-биле Л. А. Мандан-Хорлуу мээң ат-алдарымны, кижизиг, төлептиг чоруумну дорамчылап, амыдыралчы оруумну солуннуң хой муң номчукчуларының мурнунга карартып турар-дыр.

Солунга үнген түүлдүң хемчээли-биле аңаа дорт болгаш тодаргай харыыны бээр ужурлуг мен. ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарынга болгаш Тыва Республиканың Чазааның кежигүннеринге 1994 чылдың декабрь 12-де дилээмни ат салбаан (анонимниг) деп, Мандан-Хорлуу чарлап, ооң иштинден чамдык түүлдерни сыр өскээр көргүзүп турар болганда, ук дилегни маңаа чырыдары эргежок чугула.

Ол дилег-кыйгырыымның допчулаан бижимели мындыг:

«Чедир сөглеттинмээн, тодараттынмаан болгаш буруу шаптынмаан хоп-нүгүлдер шын эвес көрүүшкүннерни болгаш боттуг эвес шиитпирлерни болдуруп турарынга бүзүревишаан, ТР талазы-биле Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги Л. А. Мандан-Хорлуунуң хөделиишкиннери-биле, ооң иштинде меңээ хамаарылгазы-биле холбашкан барымдаларны тодаргай айтыр деп шиитпирлеп алдым.

«Молодежь Тувы» солунга 1994 чылдың февраль 19-та хамаатылар Спасенковтар болгаш Мандан-Хордуу арызында Кызылдың Кочетов № 3-а бажында № 7 дөрт өрээл квартираны садып-саарганының дугайында керээни чарлаан (ук керээден езудурум чок, кара туразында хөделиишкин, үндүрүг хоойлужудулгазын каржы хажыткаңы илерээн), а ол-ла чылдың Тыва Республиканың апрель 1-де хүлээп алган № 108 «Тыва Республика талазы-биле Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги Л. А. Мандан-Хорлуунуң төлеп чок хөделиишкиннериниң дугайында» доктаалын база парлап үндүрген. Ол парлаан документилерни «Центр Азии» солунга (№ 31, 3—16.11.94 ч.) интервьюзунга Мандан-Хорлуу «аңаа удур өнчүктүг сорулгалар-биле» чоруттунган күүлүг кампания-дыр деп чарлап, а бодун «билдинмес күштер карартырын күзеп турар» төлептиг, кижизиг кижи кылдыр көргүзүп турар.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Чазактың хуралынга Мандан-Хорлуудан мынча деп негээн: «1,5 миллион рубльди эгитпес болзуңарза, 1994 чылдың июнь 1-де ат салган документизинге дүүштүр ТР талазы-биле Күрүненің үндүрүг инспекциязы ол арат ажыл-агыйга 3,2 миллион рубльди шилчиткен, а ук акша дедир эгиттинмээн. «М-412» деп маркалыг автомашинаны ажыглавайн, үрелик деп чылдакка каккаш, садыгжызынга эгидип берген. Ол садыглажылга-биле холбашкан үндүрүгну төлээр дугайында айтырыгны безин чадаарда көдүрбээн.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инженериниң хуунда «Жигули» деп маркалыг автомашинаны оор езу-биле Мандан-Хорлуунуң өг-бүлезинге 3000500 рубль-биле садып алганы хоойлуга чөрүшкек болганы ам билдинип турар. Ук автомашинаны саткаңынга хамаарыштыр шынзылга-счетту берген деп дыңнаткан кижиниң бижимел медеглелин езугаар алырга, ындыг садыглажылга болбаан. Ол автомобильге техниктиг талоннарны республиканың КАИ албанының ажылдакчызы В. Мижит-Доржу 1993 чылдың октябрь 16-да тывыскан, а Мандан-Хорлуунуң хууда дилээнин езугаар КАИ-ниң РЭО чери техталонну 1994 чылдың январь 15-те база тывыскан. Ук автомобиль-биле кеземченің 2 хөрээ холбашкан хире: автомашинаны езугаар эээндер оорлааны, Л. Мандан-Хорлуунуң эзирик ашаа М. Мижит-Доржу 1994 чылдың июнь 25-те орукка озал-ондакты болдурган түңнелинде, чиик автомашинаны үрегдээн, үш кижи аар балыгланган.

Мандан-Хорлуунуң автомобиль садып алыр дээн күштүг күзели шагда-ла кыптыккан турган. Албан черниң (КУИ-ниң) автомашинаазын хуузунда баштайгы өртээ-биле садып алыр кылдыр дугуржып алыр соругла-биле Мандан-Хорлуу 1992 чылдың октябрь 17-де Москваже самолет-биле чорупкан. Москвага октябрь 23-те болур чөвүлел хуралче келдириишкин ооң холунга 1992 чылдың октябрь 15-те алдынган турган. Москвадан октябрь 20-де ээп келгеш, ийи хонганда база ынаар чорупкан...

1991 чылдың октябрьга чедир Л. А. Мандан-Хорлууну танывас турган мен. Тыва Республика талазы-биле Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги хүлээлгелерин октябрь 4-тен эгелеп, ол декрет шөлээзинче үне берген турда күүседип эгелээн мен...

Декрет шөлээзинден Мандан-Хорлуу 8 ай эрткенде, 1992 чылдың июньда үнген. Ол ажылдап эгелээн баштайты хүннериндеи эгелеп меңээ удур хөделиишкиннерни кааныг-даа чылдагаан чокка болдуруп эгелээн. Ооң хөделиишкиннери янзы-бүрү хевирлиг болган. «1992 чылдың 9 айларында ажылдың түңнелдеринге хамаарыштыр № 2 2-Н хевирниң отчедун шынар чок кылганының дугайы» дээр дужаалды 1992 чылдың октябрь 27-де ол бижээш, меңээ доңгулда берген. Ындыг дужаал бижиттинген дугайында чүгле 1993 чылдың январь 20-де билген мен. Ук дужаал хоойлуга дүүшпес болганы-биле ону 1993 чылдың январь 28-те күш чок болдурган.

Коллегияның хуралынга меңээ ажылымның дугайында отчетту дыңнаар дээн Мандан-Хорлуунуң албадаашкынныг күзелин езугаар бижимел илеткелимни коллегия кежигүннеринге 1992 чылдың октябрьда берген мен. Айтырыгны албан ёзузу-биле ынчаар тургусканынга удурланмаан мен.

Республиканың улус депутады болганымда, 1993 чылдың январь 12-де Тыва Республиканың Дээди Соведениң сессиязына олуржуп турумда, Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги-ниң бирги оралакчызының албан-дужаалынга кандидатураны шилип алыр дугайында айтырыгны Мандан-Хорлуу инспекцияның коллегиязының хуралынга тургускан болду. Мандан-Хорлуунуң талазындан меңээ удур хоойлуга дүүшпес хөделиишкиннерден мени камгалаар дугайында Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка дилегни 1993 чылдың январь 16-да киирген мен. Ынчалзажок меңээ билдириишкинимни чедир сайгарбаанынга хамаарыштыр бодумнуң бодалымны В. С. Очур-оолдуң кабинединге ужуражыышкын үезинде илергейлээн мен. Ол ужуражыышкынга Мандан-Хорлуу база олурушкан.

Россия Федерациязының Күрүненің үндүрүг албаныың комиссиязы 1993 чылдың февралда биске келген болгаш ажылдап турган. Волга, Төп кара хөрөүннүг девискээрлер талазы-биле ажылды хынаар килдистиң начальниги А. А. Пятковский ол комиссияны баштап келген. Меңээ хамаарыштыр дүрүм чок езу-биле бижиттинген турган дужаалды ук комиссияның негээнин езугаар күш чок болдурган. Кызыл кожуун талазы-биле улуг үндүрүг инспекторунуң албан-дужаалынан Мандан-Хорлуунуң ашаа М. Г. Мижит-Доржуну хостаан. Ынчаарда илерээнин езугаар алырга, М. Г. Мижит-Доржу 1974 чылда башкы училищезин дооскан сөөлүнде бодунуң тускай эртеминиң аайы-биле бир чыл хире ажылдаан, ооң сөөлүнде чолаачылап турган, удаваанда ону Кызыл кожуунга үндүрүг инспекторунуң албан-дужаалынга хүлээп алган. Беш ай эрткенде улуг үндүрүг инспектору кылдыр депшиткен, а ийи неделя эрткенде чаш кижизин 1,5 хар чедир ажаар кылдыр шөлээни берген, бир неделя болганда, «бүдүрүлгениң эргежок чугула болганы» деп чылдак-биле шөлээден ону келдирткеш, Москваже өөредип чорудупкан...

Кажан эмнелге черинге чыдырымда, меңээ дыңнатпайн, меңээ орнумга инспекцияның килдис начальниги Г. В. Санчайны 1994 чылдың январь 12-де № 8 дужаалды езугаар томуйлаан. Ол эмнелге черн Тываның үндүрүг инспекциязындан ырак эвес, ийи квартал ажыр турда, коллегия кежигүнү кижиге меңээ оода дыңнадыр ужурлуг турган...

Ооң бээр ам үр үе эрткен, ындыг болза-даа Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги-ниң бирги оралакчызы-ла Г. В. Санчайны Россия Федерациязының Күрүненің үндүрүг албаны болгаш Тыва Республиканың Чазаа бадылаваан. Кажан ооң кандидатураазын коллегияга чугаалажып турган үеде Мандан-Хорлуу инспекцияның коллегия кежигүннеринге шын эвес медээни кылып, Г. В. Санчайны начальниктиң бирги оралакчызынга томуйлаарынга хамаарыштыр ТР-ниң Чазаа чөпшээрежилгезин берген деп меглелеткен, а херек кырында ол айтырыг Чазакка көрдүнмээн турган. Г. В. Санчайны инспекция начальниги-ниң бирги оралакчызынга томуйлаары дээш коллегияның 11 кежигүннериниңден 5 кижи бадылаан, а коллегияның 6 кежигүннери ону деткээн болза, шиитпир күштүг болур турган.

Тыва Республиканың Чазаа 1994 чылдың апрель 1-де № 108 доктаалды хүлээп алган болгаш ТР-ниң Чазааның чөпшээрежилгези чокка ажылындан хостаттырган Д. Л. Тинмейни Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги-ниң бирги оралакчызы албан-дужаалынга катап арттырарын Мандан-Хорлууга дааскан. Ол айтырыг талазы-биле долу эвес шиитпир 1994 чылдың май 20-де хүлээп алдынган.

Мени ол албан-дужаалдан үндүреринге хамаарышкан бүдүү болгаш үргүлчүнүң хөделиишк

Кижи болгаш хоойлу

УЛАМ ШЫҢГЫЫРААН

Россия Федерациязының болгаш Моолдуң күрүне кызыгаарының тыва участогунга эрткен чылын бистің кызыгааржыларывыс кызыгаар чурумун хажыткан 163 кижини, ооң иштинде Россияның 119, Моолдуң—37, Узбекистанның — 3, Сирияның — 4 хамаатыларын сойгалап, туткан. Оларның шуптузу күрүне кызыгаарының чурумун янзы-бүрү аргалар-биле хажыткан, 1995 чылга бодаарга, кызыгаар чуруму хажытканнарның саны 25 хуу кызырылган, ол дээрге Тыванын кызыгаар чоогунда кожууннарының чону-биле профилактика тайылбыр ажылын дээштиг чорукканының түүнели болур.

Бо хажыдыышкыннарның хөй нуруузу административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкыннарынга хамааржыр, а Кеземче хоойлузун езугаар кезедир хажыдыышкыннар боон турар. Мал оорлаар чорук элээн калбарын бар чыткан: 1992-1994 чылдарда мал оорлаан Россияның 24 хамаатызын туткан болза, 1995 чылда — 32, 1996 чылда — 31 оорну тудуп, сойгалаан.

Ниитизи-биле алырга, амга чедир күштүг боон келген хоойлужудулгага өскерилгелер киирген соонда, кызыгаар чурумунуң хажыдыкчылары-биле демиселдің дээштии өскенин демдеглеп болур. «Административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкыннарының дугайында», «РСФСР-ниң Кодекизинге немелделер болгаш өскерилгелер киирер дугайында» 1995 чылдың февраль 2-де хүлээп алган федералдыг Хоойлуну езугаар, кызыгаар чуруму хажыткан кижилерге административтиг хемчег көргүзер эргени кызыгаар шериглеринге берген. Ук Хоойлу езугаар кызыгааржылар күрүне кызыгаарын хажытканнарны ам сагындырыг бээринден аңгыда, анаа кижилерни айда алыр ажыл төлевириниң адаккы он, албан-дужаалдыг кижилерни бежен хемчээл-биле торгап болуп, ол ышкаш даштыкы чурттарның хамаатыларын Россияның девискээринден үндүрүп чорудар.

Бо Хоойлуга дүүштүр Кызылда кызыгаар отрядының истелге органнары 46 хамаатыны 16 миллион рубльге торгаан. Кызыгаар хажыдыкчызы, Моолдуң хамаатызы Б. Гатовту 250 муң рубльге торгаан болгаш Россияның девискээринден үндүрүп чоруткан. Сирияның хамаатылары Ал Куса Абель Абед Ал Хлем, Мохамед Фаваз Ел-Али Яхиа болгаш Махмуд Есса оларны база «коргуткан». Даштыкы бо туристер «Нива» деп машиналыг, Саглы суурнуң чоогунга көгебугалар аннап чоруп турган. Оларның даштыкы паспорттары, кээр чөпшээрели бар, Хандагайтыда паспорт столунга демдеглелди кылдыр-ганы шын болган. Ынчалзадаа кызыгаар чоогунга аңнаар чөпшээрели чок турган. Моон ужурунда кызыгааржылар оларны адаккы шалыңның 5 хемчээлинге азы 1 млн. 250 муң рубльге торгаан. Оларны чандырыпкан. Тайылбырны берген. Көгебуга аңнаар арабтар болгаш өске-даа аңчылар ам кызыгаар чоогунга аңнап болбас деп чүвени эскерелер боор.

Ооң-биле кады кызыгааржылар федералдыг чаа Хоойлуну херек кырынга боттандырып турган, чамдык бергедээшкиннерге таваржып турарын демдеглезе чогуур. Хоойлу чогаадыкчылары административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкыннарын шиитпирлээр эргени кызыгааржыларга берип тура, торгаалды төледириниң тодаргай механизмин айытпаан боон турар. Ооң ужурунда кызыгаарның чамдык хажыдыкчылары торгаал төлээринден ойталап, янзы-бүрү чылдагааннардан халбактанып турар. А кызыгааржылар торгаалды тыртып албайын турар.

Бир эвес кызыгаар чурумун үрээн кижи торгаалды 15 хонук иштинде төлевес болза, кызыгаар шерии административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкыннарының дугайында РСФСР-ниң Кодекизиниң 286 үүлүнге дүүштүр хажыдыкчының шалыңындан, пенсиязындан азы стипендиязындан тыртырын алыр эргелиг. Бир эвес кызыгаар хажыдыкчызы кайда-даа ажылдавайн турар болза, ооң өнчүзүнден тыртырын ап болурун Хоойлуда көрген.

Ынчангаш бо талазы-биле федералдыг Хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделер киирери чайлаш чок апарган. Үүге дизе, кызыгаар отряды күрүне кызыгаарындан 150-300 км ырак черде турар болганда, истелге материалдарын ыңай-бээр чорударынга хөй үе негеттинер болгай.

Административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкыннарының дугайында херектерни чүгле кызыгаар отрядының командири әвес, харын кызыгаар заставазының начальниги көрүп, шиитпирлээр эргени бээри эргежок чугула апарган. Ынчаар кылыр болза, кезедиишкиннің дээштии улгадыр, херектерни көөрү дүргедээр апаар.

Херек кырында кандыгыл дээрге, кызыгаар чурумунуң үрекчилери чогуур документилер чокта, кызыгаар әртпес деп чүвени эки билип турарлар, а хажыдыышкынны чүге кылдың деп айтырарга, «Өршээп көрүнер, моон соңгаар ындыг чүве кылбас мен» деп буруузунган хевирлиг холун чайгаарлар.

Шаандагы үе дег, кызыгаар чоогунуң чону бот-бодунга баржып, аалдажыр чүве кайда боор. Ам кызыгаар чуруму шыңгыыраан. Ол хирезинде-ле, кайы-даа таладап кызыгаарны әрткеш, «Дуу турган хойлар мээнии, ону сүрүп эккеп бер» деп кызыгааржыларны айбылай бээр кижилер ам безин бар. Ындыг кижилерниң айтырыын сайгарып турда, үш-дөрт хонук әрте бээр, а ол үе кызыгаар чурумунуң үрекчилериннге бир ай чыгыы сагындырар болдур ийин. Боданмас болза, кызыгаар чуруму шыңгыыраан.

Моол кызыгааржыларның талазындан кызыгаар үрекчилерин әттеп-түрүдер чоруктар база көстүп турар, ону барымдаалааш, кызыгаар чуруму үрээннерни дедир чандырып турар үеде, оларнын хомудалы бар, чок бе дээрзин айтырары чугула. Үүге дизе, бо айтырыг прокурор хайгааралында турар болгай.

Ольга БУЗЫКАЕВА.
ТР-ниң прокурорунуң улуг дузалакчызы, юстициялың чөвүлекчизи.

Кожууннуң ХБАБ килдизи

НЕМЕЖИП-ЛЕ ТУРЗУН

Өвүр кожууннуң хамааты байдалдар талазы-биле актылар бижидилгезиниң (ХБАБ) килдизинге 1996 чылда 230 чаштар төрүттүнгенин бүрүткээн.

Оларның иштинден оолдар 130, кыстар — 100. Ийи өг-бүлеге ийистер төрүттүнген. Красноярскиниң эмчи институдунуң студентизи Шеңне Саая ийис кыстарлыг болган. Саглы сумузундан Чойган-оол, Зинаида Ооржактарның өг-бүлези Буян-Белек, Сайын-Белек деп оолдарлыг боор аас-кежиктиг болганнар.

Чаштарны үезинде бүрүткеп, аныяк өг-бүлелерге уругларның төрүттүнгениниң дугайында херечилелдерни байырлыг байдалга тыпсып берип турар. Бо чылын кожуунга 53 аныяк өг-бүле немешкеп. Үе чеже-даа берге болза, ада-иелер ажы-толун өг-леп-баштап, оларны аңгы, бот-тускайлаң амыдыралга өөредип, оран-саваны тып берип турары өөрүнчүг.

Ук килдистиң ажылын коллегиага чугаалашкан. Килдиске хамааржып турар 5 сумуга барып, документилерни негелдеге дүүштүр шын, арыг-силиг долдуруп турарының талазы-биле хыналдаларны кылып, практиктиг дузаны чедирген. Хамааты байдалының актылар бижидилгезинге хамаарышкан чаа дүрүмнерни, өг-бүле талазы-биле кодексти сумуларның специалистерингe таныштырып, семинарны эрттирген.

Кожууннуң чанында чаа ажыттынган «Сорунза» аттыг кадыкшылга клувунуң доктаамал киржикчизи болуп, сырый харылзааны тудуп, планны демниг, тургузуп ажылдап турар бис. Ында 9 кижиден тургустунган бөлүк чонга ачы-буянны чедирип турар. Ынчангаш 1997 чылда кожуунга ам-даа хой ажытол төрүттүнүп, аныяк өг-бүлелер немежип-ле турар болзунам деп йөрээр-дир мен.

Севил ООРЖАК.
Өвүр кожууннуң ХБАБ килдизиниң эргелекчизи.

Социал камгалал салбыры

ЧООРТУ БОТТАНЫ БЕРЗЕ...

1996 чылда бистің Өвүр кожуунга пенсия болгаш пособиелерни төлээринге 7 млрд. рубльди чарыгдаан. Кыраанны дээш алыр пенсияның кожуунда ортумак хемчээли 189.119 рубль, ол дээрге республиканың хемчээлиндендаа, амыдыран-чурттаарының адаккы хемчээлинден-даа эвээш ыпкажыл. Пенсионерлериниң 13 хуузу пенсияның ең куду хемчээлинге дең акша ап турарлар.

1995 чылдан эгелеп пенсия, пособие үлелгезин килдистің чанында тускай салбыр боттандырар кылдыр организастаан бис. Ырак суурлар Чаа-Суур, Дус-Даг, Амдайгында 11, а Хандагайтыда 2 кижини бо сорулгаларны боттандырары-биле быжыглаан. Ынчангаш салбырда чеди кижи ажылдап турар. Акша үлээриниң графиги бар, ынчалза-даа төптен акша келбейн барганда, ол болганчокла сагыттынмайн баргылаардыр.

Салбыр тургузуп алырга, учетту хуусаазында болгаш шынарлыг кылырына таарымчалыг болур-дур. Акша келгенде база-ла кандыг-даа улуг манаашкын, оочур чокка дүрген үлептер бис. Бо салбырда ажылдап турарлар алыр шалыңын акшаны үлээш, отчёдун дужааганда алырлар. Почта салбырлары үлеп турда, баштай акшаны алган соонда, пенсия шалыңын үлээр турган чүве. 1996 чылда бо салбырның киирген орулгазы оларның шалыңынче, кывар-чаар материалдар садын алырынга, банкының туда акша эккелгени дээш алыр толевириниг чарыгдаттынган.

1995 чылга бодаарга, эрткен чылын чоннуң эвээш хандырылгалыг кезээнге эвээш дузалаан бис, пенсия болгаш социал камгалал фондуларынга торгаал төлээш, шыдалбыразы кошкак чонга чүгле 1 млн. рубль түүнүг дузаны чедирген.

ТР-ниң Президентизи биле РФ-тің Пенсия фондузунуң даргазы Барчук пенсияның чаңгыс аай албанын тургузар дугуржулга кылган дугайында документ келди. Пенсияның чаңгыс аай тускай албаны тургустуна берзе, бүгү кожууннарга пенсияны компьютер-биле санаар, пенсия чедирер тускай машина болгаш өске-даа эргежок чугула дерилгелер-биле хандырына бээр деп билип турар мен.

Социал камгалал талазы-биле акша-төгерик эвээш көрдүнүп турарындан хоочуннарга, хөй уругларлыг иелерге, инвалидтерге көрдүнген чингелделер бистің республикада ам-даа боттанмайн турар болгай. Чоорту ол боттаны бээр дээрзинге идеген турар бис.

Валентина ДОНГАК.
Өвүр кожуунда социал камгалал килдизиниң эргелекчизи.

Мал эмчизиниң кичээндириглери

БАЙДАЛДАРЫВЫС МЫНДЫГ-ДЫР БО

Тыва Республиканың девискээринде мал эмчилериниң мурнунда салдынган планнар, профилактиктиг ажылдарның канчаар чоруп турарының дугайында каш сөс.

Чүгле мал бажын өстүрер, ону камгалаар әвес, мал ажылында ажылдап турар база аңаа хамаарышкан кижилерниң кадыын камгалаар, мал продукциязындан (эът, сүт дүк) база оон кылган аъш-чем аймаандан хамаатылар аарый бербезин дээш, магазиннерге, базар-рынктар, ларектарга киргиже чедир, ол хамык чем аймаа шынарлыг болзун дээш, хыналдаларны чорудуп, чогуур документилерни шинчээн соонда хамаатыларга берип турар.

Ол черлерже аъш-чем киргеи соонда, ам кижи эмчилери аңаа киржип эгелээр чурумнуг. Массалыг халдавырлыг болгаш халдавыр чок мал аарыглары-биле баш удур демиселди чорудуп, даштыкы чурттардан болгаш Россия девискээринден кижиге бойгаш малга онза айыылдыг аарыгларны киирбес, халдавырлыг аарыгларны болдурбас сорулгалыг.

Күрүне албан черлери боор, мал аарыглары-биле демиселдиң 18 станция, мал аарыглары шинчиир кожууннар аразында 6 лаборатория, 2 [illegible] да пунктулары, ырак суурларда 8 ветпункт, аъш-чем, эъткеш хынаар 8 лаборатория, 2 кызыгаар хыналда пунктузу, күш фабриказында 1, зооветхандырылга черинде 195 мал эмчилери ажылдап турар. 90 кижи дээди, 105 кижи ортумак эртемниг. Оон аңгыда, колхозтарда, совхозтарда, арат (тараачын) ажыл-агыйларда 152 мал эмчизи бар, олардан 25 кижи дээди, 127 кижи ортумак эртемниг. Шупту 347 кижи ажылдап турар, 3 чыл бурунгаар 506 кижи турган. 195 кижи кызырылган боон турар.

Россия девискээринде турар эм кылыр заводтар, вакцина бүдүрүп турар биофабрикалардан чугула херек чүүлдерни ап шыдавастаан, харын-даа үстүп турар. Ол черлерде херек чүүлдер шупту бар, а бис ону садып ап шыдавайн турар бис. Эмчи кижи эм чок болза, хол куруг чүнү канчаарыл?

Аарыглар-биле демисежир дизе, аңаа удур вакцинация чорудар апаар, а кажан мал бүрүзү алыр ужурлуг эмин алган болза, ооң аарбазы кымга-даа билдингир болгай. 1996 чылда ниити республика иштинге план-профилактиктиг чоруткан ажылдарывысты коорге мындыг.

Бода мал талазы-биле: 1. Сибирь язвазынга удур тарылганы — 82 хуу; 2. Халдавырлыг инек аарыы эмкарга удур тарылганы — 50 хуу; 3. Пастереллезка удур планит — 44 хуу; 4. Чумага удур планны — 53 хуу; 5. Кодурга удур чүүлдага — 17 хуу; 6. Бруцеллезка удур тарылганы 106 хуу күүсеткилээн.

Шээр мал талазы-биле: 1. Бруцеллезка удур тарылганы — 56 хуу; 2. Аас иштиниң кемдиинге удур ажылды — 67 хуу; 3. Сибирь язвазынга удур тарылганы — 67 хуу; 4. Энтеротоксемиялыг бродаотка, диазентерияга удур тарылганы — 33 хуу; 5. Ижин-шөйүнду курттарынга удур доолгадыышкынны — 37 хуу; 6. Кодурга удур чүүлданы 52 хуу күүсеткен.

Чамдык таварылгаларда вакциналар бар турда-даа ону чедир тарывас чүүлдер база бар, ооң ужурундан Тес-Хем кожуунда «Кызыгаар» совхозка сибирь язвазындан 3 кижи аарыды. Малды катан тараан соонда бир бода, 10 шээр мал сибирь язвазындан өлдү. Моңгун-Тайга кожуунда турар «Моген-Бүрен» коллективтиг ажыл-агый девискээринге 1996 чылда 70 кижи бруцеллезтан аарыды, оларның иштинден 35 кижи назы четпээннер, 7 малчын, 64 кижи бир дугаар аарыг турар (хоочураан әвес). Үстүнде адааным эмнер күштүг даштыкы эмнердир, 1 топна сугга — 370 грамм эм херек, ол эмнер чайгы, күскү чуулдага-даа, саргыга-даа чедер болгаш артар-даа ужурлуг турган, а херек кырында ындыг әвес болган.

Кодээ ажыл-агый ламызының сайыды декабрь айда Москва хоорайда турар «НПО фармбиомед» деп каттышкан организациядан Бурятияның, Алтайның, Тываның үлүү боор кодурга удур тарыыр аварсект-2 деп эмни саткаш, төлээри-биле улуг күжениишкинни үндүрүп турган мында эккелдирген.

Бо эм Тывага шенелдезин эртип каапкан, кодурга эки дээштиг, ийи чыл иштинде шыгжап болур — (—20+30 С градусту шыдаар), ийи удаа тарыыр, 50 кг дириг дензиге — 1 мл. хөреглээр эм. Бир савада 400 грамм (мл) суук сыкыртырынга белен эм бар, самолет-биле эккелген болгаш үнези бир шилде 160.000 рубль. Өртээн эгидери дораан негеттинин турар болгаш ажыл-агыйларга-даз, аратларга-даа садын турар. Эмниң дээштии кодурнуң саргызы өзүп көвүдеп турда, күштүг болур, а ийи салыр чылдагааны мындыг. Бир дугаар тарын турда, саргының кеш иштинде төрүп каан чуургалары чаазылбаан болур, олар чеди хонгаан частын келгеш, кештің савын соруп эгелээрге, ону өлүрер сорулга-биле ийини тарылганы чорудар. Чеди хонук соолунде салырга, кодур катап тыптып кээп болур.

1996 чылда ажыл-агыйларның удуртукчуларының ыйыдыышкыны-биле чайгы, күскү чуулдага хереглээри дээш зоовет-хандырылга черинден ажыл-агыйларга Японияның будүргени диазинон 60 кг деп эмин — 3 тоннаны; бутокс деп эмни — 3 тоннаны; фенолдуг креолинни — 7 тоннаны; дуста орнунга ажыглаар акарицидтиг порошокту — 3 тоннаны; неостомазон аварсект-2 дээш өске-даа кеш аарыгларынга (кодурга) удур эмнерни бээрге-даа, 1996—1997 чылдарның кыштаглаашкынында Өвүр, Эрзин, Тес-Хем, Кызыл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарның ажыл-агыйларының хуу улустуң малы шупту кодурлуг болган болгаш кышкы үеде ону эмнээр ужурга таварышкан. Зооветхандырылганы 370 млн. рубльге ажыл-агыйлар өрелендирген (эмнерниң өртээн эгитпээн).

Бо эм Тывага шенелдезин эртип каапкан, кодурга эки дээштиг, ийи чыл иштинде шыгжап болур (20, 30 С градусту шыдаар), ийи удаа тарыыр, 50 кг дириг дензиге — 1 мл.

Моон мурнунда бо эм элбек әвес турган болгаш, ону иви малдың ок-боостаа, думчук иштиниң курту, кеш адааның курту, ижин-шойунду курттарынга шепеп көрбээн.

Март айда ивиге бо эмни тарып шепеп көөр болаа деп күзелдиг мен, үүге дизе, ол курттар ивиниң чайгы үеде семирбес, аарыычал чоруун, ылаңгыя пастереллез, некробактериозтуң эге чадазы ол курттар боор, ооң соонда дыш бербес, ымыраа-сээк боор үүве.

Эм-тан-биле байдал берге чүве болганда, бир-тээ, ажыл-агыйлар боттары зооветхандырылганы «олуртуп» алган болганда, акша-копеек тып алгаш, ажыл-агыйлар боттары Минусинскиниң, Абаканның зооветхандырылгаларындан херек антибиотиктерни, өске-даа чугула эмнерни садып алза эки боор.

Шыдар МОНГУШ.
Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ламызының кол мал эмчизи.

Эмчинин сүмези

ОСТЕОХОНДРОЗ ДЕМДЕКТЕРИ ТЫПТЫ БЕРЗЕ...

Остеохондроз, азы оорга сөөгүнүң аарыы онза пептеренгей аарыгларның бирээзинге хамааржыр. Бо аарыг бүгү-делегейниң мырыңай шупту чурттарында пептеренгей.

30 хар ашкан назылыг кижилерниң аразында 5 кижиниң бирээзи-ле хендирбе сөөгүнүң калбак хыртыжының азы радикулит деп остеохондростуң бир хевири-биле аарып турар. Дурт-сын азы оорга сөөгүнүң аарыы чүгле аңгы кижиниң кадыкшылынга хоралыг әвес, а хөй-ниитиге улуг хораны чедирип турар. Чүл дээрге, бо аарыг күш-ажыл кылып шыдаар аныяк назылыг кижилерниң хөй кезиинге дээп турар болгаш оларның кидин идеи-кейлиг ажыл-ижинге шаптыктап, чамдык таварылгаларда, аараан кижини харын-даа инвалид байдалга чедирип болур. Чыл келген тудум-на остеохондроэтан аараан чоннуң, ең ылаңгыя аныяк назылыгларның саны көвүдеп турар. 12-15 хар назылыг бичии уругларга безин бо аарыгны тодаратқан таварылгалар бар.

Кижиниң дурт-сынының сөөгүн бойдус кончуг әэлгир кылдыр чаяан каан. Сөөк мага-боттуң шимчээшкиннерин өй-тавында кызыгаарлап, чымчадып, шыңган эттерни күштүг быжыглап, харылзаштырар аппаратты тургузуп турар. Дурт-сын азы оорга сөөктериниң хозунда үүн бар. Ол үүн кижиниң мага-бодунуң дыка хөй хүлээлгелериниң ала-чайгаар (азы автоматтыг) станциязы болур. Оорга үүнүүн болгаш ооң бичии адыржыгаштарының кемдээшкини үүгле дурт-сын сөөгү үрелгенде азы кемдээшде боон болур.

«Остеохондроз» деп [illegible] грек дылдан очулдурарга, сөөктүң болгаш хыртың сөөктүң кемдээшкини дээни ол. Дыка хөй кижилер од аарыгны «дустар чыдыганының» чылдагааны деп санап турар. Ол ындыг әвес. Остеохондроэтуң даштыкы демдектери мындыг; баш аарыыр, оорга «көп белдир» аарыыр, холдар, буттар ыстаар, чымыраар. Чамдыкта оорганың аарыыры дыка дыңзыг болур. Хенертен аар үүүл көдүрүптерге, азы эпчок кылдыр эглиптерге аарып эгелеп болур. Ол шупту байдал «дустар чыглырга» болу бербесле болгай. Хамык ужур дуртсын сөөгүнүң харылзажыының болгаш хыртың сөөгүнүң ээлгириниң үрелгенинде, ооң дыгый әвес апарганында.

Кижиниң мага-бодунда болуп турар хөй-хөй аңаа әвес өскерилгелер (аарыглар) бот-боттарынга каттыжып, остеохондроэтуң тыптырынга чылдагаанны тургузуп турар болгаш, ол аарыгны дүрген эмнетпес болза, хоочураар аарыгже шилчий берип болур.

Аарыгның туруп кээр чылдагааннарының бирээзи —кижилерниң ажылдаар черинде байдалындан хамааржыр. Чижээлээрге, кадыг күш-ажыл кылыр кижилерге, спортчуларга — эпчок кылдыр куженипкенде, чолаачыларга — хөй чылдарда бир аай шимчээшкиннер кылырга таваржып турар. Оон аңгыда, үргүлүү соок черге ажылдаар болза, хан-дамыр эргилдезинге улуг хораны чедирип, хендирбениң калбак хыртыңынче хан эргилдезиниң баксырааны-биле остеохондроз аарыы тыптып болур. Үргүлүү шимчевес азы олурар ажылдыг кижилерниң, үргүлүү ажыныш-хорадан чоруур кижилерниң бо аарыгдан аарып турары база дыка хөй. Остеохондроэтуң тыптырынга улуг салдарны төрүттүнерде дурт-сын сөөгүнге кемдээшкиннер база салдар чедирип турар.

Бир эвес үстүнде айыттынган аарыгның демдектери тыптып келзе, эрте дээре эмчиге барып эмнедириннери сүмеледивис. Бөгүнгү медицина кандыг-даа аргалар-биле эмнээр, аарыг хоочуравас болгаш инвалид болурунга чедирбес дээш демиселди чорудуп турар.

Бичел БУРУНЧАЛ.
Республиканың аарыглар-биле баш удур демисел төвүнүң эмчизи.

харыы

АРЫН-НҮҮР ДЕП ҮҮВЕ БАР

шиитпирлээринден чайлаткан. Ылаңгыя саң-хөө болгаш кадрлар айтырыын шиитпирлээринге киржиринден кызыл каапкан. Үндүрүглер айтырыгларының талазы-биле семинарларга мээн киржиримни сөөлгү үеде шуут хорун каан. Кажан Мандан-Хорлуу чок турган үеде Тываның 7 кожууннарының чагырга даргаларының болгаш тускай әртемниглериниң үндүрүг айтырыгларының талазы-биле массалыг информация чепсектеринге чангыс әвес удаа бижээн мен. Чижээ, «Тывага үндүрүг опаалдазының талазы-биле орук изекчизи» деп темалыг үүүлдерни «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга үндүрдүм...

Тыва Республика талазы-биле Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги-ниң оралакчызынга Тыва Республиканың Саң яамызының 1991 чылдың октябрь 4-те № 166-Н дужаалы-биле болгаш Россияның Саң яамызының 1991 чылдың ноябрь 14-те 12/219 дужаалы-биле, Тывада үндүрүг албанының начальниги-ниң оралакчызының албан-дужаалынга Күрүненің ТР-ниң талазы-биле үндүрүг инспекциязының 1992 чылдың январь 14-те № 5 дужаалы-биле, Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың апрель 1-де № 108 доктаалы-биле болгаш ТР талазы-биле Үндүрүг инспекциязының 1994 чылдың май 20-де шиитпири-биле томуйлаткан мен. Эңгелеп турар албан-дужаалымның талазы-биле 1993 чылдың октябрь 26-да болган шылгалдага (аттестаашкынга) 5 чыл хуусаалыг кылдыр, тодаргайлаарга, 1998 чылдың ноябрьга чедир эрткен мен...

Тыва Республиканың Чазааның хүндүлүг кежигүннери!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүндүлүг депутаттары!

Республиканың үндүрүг албанының айтырыглары силерге сонуургалдыг дээрзинге бүзүреп, силерден бо улуг дилегни кылып тур мен. Хамыктың мурнунда республиканың үндүрүг албанының удуртулгазының айтырыыдыр. Ооң авторитеди амгы үеде оскундурган. Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың апрель 1-де доктаалында мынчаар айыткан болгай: «Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги Л. А. Мандан-Хорлуунуң талазындан мындыг хевирлиг төлеп чок хөделиишкиннер республиканың үндүрүг албанының адын баксырадып турар».

Хүндулел-биле Л. Тинмей.
1994 чыл декабрь 12.

Ол базымны кылыры меңээ миязын дооскан болгаш экономиктиг эртемнериниң кандидадының диссертациязын чедиишкинниг камгалаан мен, Үндүрүг албанының бирги чергелиг чөвүлекчизи аттыг менээ тывыскан.

Үндүрүг хоойлужудулгазының теориязын болгаш практиказын сөөлгү 3 чыл 3 айнын дургузунда шиңгээдип ап келдим. Үндүрүг айтырыгларының талазы-биле массалыг информация чепсектеринге чангыс әвес удаа бижээн мен. Чижээ, «Тывага үндүрүг опаалдазының талазы-биле орук изекчизи» деп темалыг үүүлдерни «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга үндүрдүм...

Тыва Республика талазы-биле Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги-ниң оралакчызынга Тыва Республиканың Саң яамызының 1991 чылдың октябрь 4-те № 166-Н дужаалы-биле болгаш Россияның Саң яамызының 1991 чылдың ноябрь 14-те 12/219 дужаалы-биле, Тывада үндүрүг албанының начальниги-ниң оралакчызының албан-дужаалынга Күрүненің ТР-ниң талазы-биле үндүрүг инспекциязының 1992 чылдың январь 14-те № 5 дужаалы-биле, Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың апрель 1-де № 108 доктаалы-биле болгаш ТР талазы-биле Үндүрүг инспекциязының 1994 чылдың май 20-де шиитпири-биле томуйлаткан мен. Эңгелеп турар албан-дужаалымның талазы-биле 1993 чылдың октябрь 26-да болган шылгалдага (аттестаашкынга) 5 чыл хуусаалыг кылдыр, тодаргайлаарга, 1998 чылдың ноябрьга чедир эрткен мен...

Тыва Республиканың Чазааның хүндүлүг кежигүннери!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүндүлүг депутаттары!

Республиканың үндүрүг албанының айтырыглары силерге сонуургалдыг дээрзинге бүзүреп, силерден бо улуг дилегни кылып тур мен. Хамыктың мурнунда республиканың үндүрүг албанының удуртулгазының айтырыыдыр. Ооң авторитеди амгы үеде оскундурган. Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың апрель 1-де доктаалында мынчаар айыткан болгай: «Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги Л. А. Мандан-Хорлуунуң талазындан мындыг хевирлиг төлеп чок хөделиишкиннер республиканың үндүрүг албанының адын баксырадып турар».

Хүндулел-биле Л. Тинмей.
1994 чыл декабрь 12.

Ол базымны кылыры меңээ бөдүүн әвес болгаш дыка нарын болган. Ынчалзажок ону кылырым тургустунуп келген байдалда чайлаш чок деп санаан мен. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка 1993 чылдың январь 16-да дилег киирген-ниң сөөлүнде, байдал улам чидигленген. Херек болза Күрүненің үндүрүг инспекциязының, харын-даа Тыва Республиканың Чазааның авторитединиң дугайында тургустына берген.

1995 чылдың январьда тургустунган Чазак комиссиязы Мандан-Хорлууга хамаарышкан бүгү фактыларны бадыткаан болгаш ону ол албан-дужаалга тургузаары чогумчалыг әвес деп түүнелди кылган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының болгаш Чазааның талазындан кичээнгейни чогуур үезинде угландырбаанынга хомудаар-дыр мен. Бодумнуң дилээмге харыыны албаан мен.

Сөөлгү ийи чылдың дургузунда Л. А. Мандан-Хорлуу бодунга хамаарыштыр шын түүнелди кылбаан. Ынчангаш Россияның Күрүненің үндүрүг албанының удуртулгазынга дилегни 1996 чылдың апрельде киирген мен. Ол албан черинің ажылдакчылары Л. В. Васильеваның, С. А. Козыревтиң, Е. К. Пурицтиң ат салганы документиге фактыларны бадыткаан.

Парлалга арыннарынга Мандан-Хорлууну бактаан чүүлдерни Тинмей бижээн деп, Людмила Антоновнаның кандыг-даа барымдаа чокка медеглеп турарын кайгаардыр мен. Мандан-Хорлууну шүгүмчүлээн чаңгыс-даа материалды солуннарга биживаан мен. Ынчаарга журналист В. Кузнецовтуң республика болгаш төп солуннарга удаа-дараа чырыдып келгенин ооң езулуг журналисчи мөзү-шынарын көргүскен. «Молодежь Тувы» солуннуң оралакчы редактову турган үезинде ол темага таварышкаш, ону ара октаваан, айтырыг улам ханылап турарын оваарып келген-дир. Мандан-Хорлуу Кузнецовка удур нүүдүлээн дээш айтырыгны көдүрбээн: факт-барымдаларны канчаптар боор.

Коллективтиг хөй санныг хуралдарынга Тинмей деткимчени албаан деп, Мандан-Хорлуу бижээн болду. Ынчаарга Тыва Республиканың Дээди Хуралының болгаш Чазааның мурнунга мээң көдүрген айтырыгларымның талазы-биле кандыг-даа хурал болбаан. Тыва Республика талазы-биле Күрүненің үндүрүг инспекциязының килдис начальниги турган Л. П. Солминниң ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарынга дилээнге хамаарышкан бир хурал 1994 чылдың чазынында болган. Ол кижи ынчаарда мындыг бодалды илергелээн: «Мандан-Хорлуу бодунга тааржыр болгаш кортук кижилерни бодун долгандыр эвилелдеп алган, ынчангаш Мандан-Хорлуу удуртуп турар үеде үндүрүгнүң езулуг ажылдакчыларын кижизидери болдунмас». Ындыг медеглел коллектив кежигүннеринге күзенчүг әвес болган магатчок боор.

Бо айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың апрель 1-де хуралында үүгле чаңгыс катап чугаалаан мен. «Тыва Республика талазы-биле Күрүненің үндүрүг инспекциязының начальниги Л. А. Мандан-Хорлуунуң төлеп чок хөделиишкиннериниң дугайында» айтырыгны ТР-ниң Чазаа чугаалажып көргеш, үндүрүг хоойлужудулгазын хажытканы дээш аңаа шынгыы доңгулданы хүлээткен болгай.

Тыва Республика талазы-биле Күрүненің үндүрүг инспекциязынга ажылдап келгеним бүгү 5 чылдың дургузунда сагындырыгны-даа, доңгулданы-даа ап көрбээн мен, а 1995 чылдың июньда Л. А. Мандан-Хорлуунуң ат салганы албан езузунуң өөрүп четтириишкинин меңээ тудускан ийик.

Хээли алган деп каразыышкын-биле Москваның комиссия кежигүннерин Кызылдың әэропортунга хынаарын организастаан деп, аар буруудадыышкынны меңээ Л. Мандан-Хорлуу онааган. Төлеп чок ол төөгүге мээң кандыг-даа хамаарылгам чок. Чогум үүү болганыл дээрге, мындыг: Л. А. Мандан-Хорлуунуң чагыы-биле кыска он хонук дургузунда дааран хой кежи дөрт тоннарны ол пассажирлер Москваже алпар чораан. Ол үениң дүрүмнерин езугаар ындыг тоннарны, арага аймаан болгаш өске-даа чамдык бараанларны дажыглаары хоруглуг турган. Мандан-Хорлуунуң ам кээп өскүдүп турар айтырыының төөгүзү ол-дур.

Россияның инвестициялар болгаш тулуг Экономика Академиязының Тывада салбырының эртем секретары болуп турарымга хамаарыштыр Л. А. Мандан-Хорлуу аажок шыжыгыы, мээң ажылымга багай салдарлыг деп бодап турар. Бирээде, маңаа хамаарыштыр аас-биле чаңгыс-даа сагындырыг албаан мен. Ийинде, чогум-на ол эртем албан черинин деткимчеан-биле «Россияның болгаш Тываның үндүрүглери» деп номну амгы үеде бижип турар мен. Аңаа эргежок чугула хөй материалдар чыгдынган, оларның чамдыктары тус черниң парлалгазынга чыыттынган.

Ат-сураглыг эртем албан черинин Тывада салбыры үндүрүгнү чогуур үезинде төлевээн деп, Л. А. Мандан-Хорлуу шуут-ла хөөредиткен. А үндүрүгнү төлээр акша ынчаарда турбаан, бухгалтерни, 1996 чылдың апрель 1-де төлевир акшазы чокка шөлээледир ужурга таварышкан бис. Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың ноябрь 3-те № 637 доктаалы-биле тускайлаан 40 миллион рубль түүнүг акша-хөрөңгизи кирбээн.

Л. А. Мандан-Хорлуунуң мынчаар денден турарының кол чылдагааны болза, ооң хөделиишкиннерин республика удуртукчуларының тоомча чок көрүп турары деп санаар мен. Чижээ, Москвадан келген комиссияның удуртукчулары-биле ужуражып, чугаалажып көөрүн Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдейден 1996 чылдың сентябрь 24-те дилээримге, ол ойтаалаан.

Л. Мандан-Хорлуу ыядыр арын-нүүр чогу-биле мени бактап, каратпышаан, бодун камгамчык төлептиг кижи, билдилиг удуртукчу кылдыр көргүзерин оралдажып турар-дыр. Ол дээрге, бадыткаттынмас чүвени бадыткаар дээн хоозун оралдажышкындыр. Мандан-Хорлуунуң дугайында моон-даа хөй барымдааларны айтып болур ийик мен. Ынчалзажок солунга чаңгыс материалга бүгү үүүлдерниң шуптузун бижиири болдунмас болганда, ол бүгүнүң дугайында тускай бижиир деп шиитпирледим.

Чамдык кижилер меңээ мынча деп сүмелеп-даа турду: «Ооң-биле маргышпайн, аңаа олурза кандыгыл?» Ийе, ынчап ёолур-ла турган. Ынчалзажок ниитилел мурнунга харыысалга болгаш кижиниң арын-нүүрү деп үүве баа бар болгай.

Россияның Күрүненің үндүрүг албанының чамдык удуртукчулары Л. Мандан-Хорлуунуң квартираны дүрүм чок ёзу-биле садып алганын болгаш өске-даа төлеп чок хөделиишкиннерин тоомча чокка көрүп келген. Үүге дизе, ол удуртукчулар боттары хоойлуга чөрүшкек

Хоочунга тураскаадыг

САМАГАЛДАЙ ЧАЛАП ТУРУ

Күш-ажылдың, дайынның болгаш спорттуң хоочуну Семен Начинович Самданның адынга тураскаадыр, Хостуг хүреш хоочуннарының республика Чемпионадын эрттирер дугайында доктаалды Тыва Республиканың Хостуг хүреш федерациязы 1996 чылдың декабрь 10-да хүлээп алган, Тес-Хем кожуунунуң чагыргазы 1997 чылдың январь 28-те база ындыг доктаал үндүрген, ол документилерни Тыва Республиканың Спорткүркомитеди бадылаан. Ооң соонда бо маргылдааны канчаар эрттиреринің дугайында дүрүмнү кылган болгаш күш-культураның база спорттуң чер-черде бүгү организацияларынче тараткан. Самагалдай баар белеткел шагда-ла эгелээн.

ЧЕМПИОНАТ МАРТ 28—30 ХҮННЕРИНДЕ САМАГАЛДАЙГА болур. Мөге салыкчыларының хуралы МАРТ 27-ДЕ 15 ШАКТА, а мөгелер деңзилээри — ОЛ-ЛА ХҮН 16 ШАКТА эгелээр.

35 хардан 45 харга чедир мөгелер бир бөлүкке, оон улуг пазылыг мөгелер өске бөлүкке хүрежир.

Бо маргылдаага бедик көргүзүглерни чедип алган мөгелер август айда тоолчургу Швейцарияның Женева хоорайга болур хостуг хүрештің делегей чемпионадыга киржир эргени чаалап алыр.

Хостуг хүреш маргылдаазы доозулган соонда, ооң киржикчилерининг аразында тыва хүреш база болур.

Күш-ажылдың, дайынның болгаш спорттуң хоочуну Семен Начинович Самданның шаңналын чаалап алыксаан, ооң улаштыр Женевага делегей маргылдаазынга киржиксээн хоочун мөгелерни Самагалдай чалап туру!

Намдарындан үзүндүлер

Спортчу. Семен Начинович Самдан бичиизинден-не кашпагай болгаш эрес өзүп келген. Ол чадаг маңнаарыңга, аъттыг халдырынга ынак чораан. АРШ-ка тургаш, «Бора» дээрге аъдым-дыр, «хоп!» дээрге бодум-дур» дээн домактың ээзи Бора-Хопуй-биле аът сургуулунга дениг тутчуп турган. Ол дугайын ооң өөрү Максим Мунзук, Чооду Миндирьяа, Артем Борбак-оол суглар бадыткап турарлар.

Семен Самдан ТАР болгаш область чергелиг хүрештерге безин алды удаа шүүлген, сес катап үжүүрлешкен, шаңналдыг черлерни хөй катап чаалап алган. Ылаңгыя балдырлаар, чая тудар, күдуктээр аргалар ажылаар, дөрбелчиннеп (дески) хүрежир мөге чүве-дир. Тукарга, Дарымага, Сүүр-оолга хүрештің аргаларын айтып, өөредип чораан.

Хөгжүмчү. Хылдыг болгаш үрер хөгжүм ойнаарынга салымныг. Шеригнің хөгжүм взводунга база турган, чамдыкта дирижерлай-даа бээр, кларнетке кандыг-даа аялганы арыг ойнаар, черле оюн-тоглаадан чыда калбас офицер турган-дыр. Дошпулуур болгаш мандолина ойнаар чаңын кырыыже кагбаан. Хөгжүм дыңнаарынга дыка ынак.

Амыдыралдың эгези. Ол 1913 чылдың июль 7-де Тес-Хемниң Үү. Шынаа сумузунда Кара-Хөлдүң Кертик-Кырынга төрүттүнген. Өг-бүленің дун оглу, ооң соонда безин 4 оол, 6 кыс төрүттүнген.

Семен хүрээге моол бижикти, чайлаг школазынга тыва бижикти өөренип алган, 40 ажыг кижини номчуур, бижиир, санаар кылдыр өөреткен. 1930—1934 чылларда сумунуң оран камгалаарынга дузалаар эвилелдің (ОКДЭ) үүр секретарынга болгаш пионер отрядының даргазынга ажылдаан. Ооң соонда аревэ үүрүнүң даргазынга ажылдап турда, шеригже келдирткен.

Дайынчы даалга. Үжүк-бижик билир, удуртукчу ажылга дуржулгазы база бар кижини 1937 чылда шеригниң биче даргаларын белеткээр школазынга киирген. Ону старшина эргелиг доскан. Үлегерлиг болгаш хөй-ниитичи старшинага 1939 чылда биче лейтенант эрге бергеш, взвод командирледип каан. Ол-ла чылын ону нам кежигүнүнге хүлээп алган. 1940 чылда улуг лейтенант эрге тывыскаш, эскадрон командиринге депшиткен. 1942 чылда ТАРН ТР-ның айтыышкыны-биле ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң чанында шеригжиткен күш-культура комитединиң даргазынга болгаш Кызыл хоорайның ополчен шериниң штавының начальнигинге томуйлаан. Бо дайынчы даалганы ол 1945 чылга чедир күүсеткен. Кезек када ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С. К. Токаның адъютантызы болган. Ооң соондагы ийи чыл дургузунда областың Осоавиахим (сөөлүнде ДОСААФ) чөвүлелиниң даргазынга ажылдаан.

Тайбың ажыл. Офицер чораан Семен Начинович областың партия школазын доскаш, 1949—1951 чылдарда Бай-Тайганың райкүүсүн даргазынга, дараазында ийи чылын Мөңгүн-Тайганың райкүүсүн даргазының оралакчызынга ажылдаан. Ооң соонда Кызылдың көдээ болгаш Тес-Хем райкомнарының оргкилдистеринге, «Чодураа» колхозтуң партком секретарынга, дараазында райкүүскомнуң ниити килдизинге үш чыл ажылдаан.

Семен Начинович орук-бүдүрүлге участогунга мастерлеп турда, ону партия чурттуң хөй санныг оруткучулары-биле кады Ленинград—Хельсинки оруунуң тудуунче (1966—1967 чылдар) чоруткан. Ынчан ол ССРЭ-ниң орук тудугжуларының Алдын Хүндүлел дептеринче киир бижиткен болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Ооң соонда районнуң харылзаа белдиринге пенсиялааже ажылдаан.

Шаңналдары. Даштыкыже үнер (Хельсинки) орук тудуунга алган шаңналдарындан аңгыда, «Хүндүлелдің Демдээ» орден болгаш күш-ажылчы-даа, дайынчы-даа тос медалдарны аңаа тывыскан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле база шаңнаткан. Область Совединиң депутадынга ийи удаа, район Совединге тос удаа депутат болган. Партия райкомунуң кежигүнүнге, партконференциялар делегадынга үргүлчү соңгудуп келген.

Эштери. Оларның шуптузунуң аттарын адаары болгаш саның санаары болдунмас дээрзи билдингир. Кыргыс Диига, Артем Борбак-оол ышкаш хоочуннар-даа, амгы автоорук эргелелиниң начальнигги Салчак-оол Санаа, ОСТО (ДОСААФ) даргазы Олег Эренчин, төөгү эртемнериниң доктору Монгуш Кенин-Лопсан болгаш хоочунуң чугаазын уй тырттырар аппаратка тырттырып, эртемшинчилел институдунуң шыгжамырында киирген Зоя Самдан, өскелер-даа күш-ажылдың, дайынның болгаш спорттуң хоочунун эки билир.

Чигжит оглу Начинниң 11 ажы-төлүнден ам Семен Начиновичиниң дуңмазы Шара Начиновна Шилимаа бар. Ол бүгү назынын Шагаан-Арыга эрттирген, партия болгаш Советтер ажылынга үр болган. Пенсиялааш безин районнуң амыдырал хандырылга комбинадын директорлап турган.

Өг-бүлези. Ургуларының авазы Клара Өдекпеновна—хоочун башкы, шагда-ла пенсиялаан, ам Самагалдайда. Чогаалчы Салим Сүрүң-оолду, Салчак Молдурганы, Тирчин Моторкту, Өөлет Чиңмитти, оон ыңай Дажы Федорну, Николай Чындыгырны, өске-даа сураглыг кижилерни ол өөреткен.

Ургулары. Улуг оглу Анатолий Самдан —РФ-тің Федералдыг айыл чок чорук албаныныңг ТР талазы-биле эргелелиниң килдис начальниги, хостуг, тыва, самбо хүрештерге спорт мастери. Седи (Самдан) Долаана—дээди эртемниг башкы, Бай-Дагда өөредилге эргелекчизи. Долбан — Москваның күш-культура академиязының доозукчузу, хостуг, тыва хүрештерге спорт мастери, спорт мастерлери Биче-оол Буян, Күжүгет Отчугаш оларның баштайгы тренери. А Семен Начиновичиниң кады төрээн дуңмазының оглу Санчат Саян—бокска Россияның ийи дакпыр чемпиону, делегей чергелиг спорт мастери, ам делегейниң бирги чери дээш маргылдаага Новосибирскиде белеткенин турар. Күш-ажылдың, дайынның болгаш спорттуң хоочуну чораан Семен Начинович Самданның салгалы ооң чырык адынга төлептиг кижилер болган-дыр.

ХОЖУДАВАЙН КЕЛИҢЕРЕМ

Амбын ноян үезинде
Ак-көк Тыва төвү турган
Самагалдай шуптуңарны
Чалап туру — келиңерем.
Марттың сөөлгү хүннеринде
Манаа улуг хүреш болур.
Күжүн кым-на
шенексей-дир,
Хүлээп аар бис—
келиңерем.
Үжен бештен өрү харлыг,
Үпчү боду ам-даа түрлүг,
Чаяан-чолдуг мөгелерни
Чалап тур бис —
келиңерем.
Самдан оглу Анатолий
Шаңналдарны боду тыпсыр.
Хол куруг калбас дээштің,
Хоочуннар, тутчуңарам.
Самдан мөге шаңналынче
Самагалдай чалап туру:
Кожуун, суму,
Кызылдан-даа
Хожудавайн келиңерем.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Светлана Владимировна КОЗЛОВА

Журналист, чогаалчы, хөй-ниити идепкейлиг ажылдакчы Светлана Владимировна Козлова бистен чарлып чоруткан. Ол дээрге дуза хереглээн бүгү-ле кижилерге дузалаарынга кезээде белен чораан кижи, хөй-хөй номнарны бодунуң соонда арттырып каан чогаалчы, кижилерниң дугайында, оларның чедиишкиннериниң болгаш негелде-хереглелдериниң, оларның өөрүшкүзүнүң болгаш муңгаралдарының дугайында материалдарны чылыы-биле база хандыкшылдыы-биле бижээн журналист. Светлана Владимировна тос уругну өстүргеш, кижизиткен ие, ажылынгдаа могаг билбес ишчи болуп, кандыг-даа даалганы күүседиринден чажам дивейн чораан.

Светлана Владимировна 1933 чылдың февраль 21-де Москвага төрүттүнген. Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң журналистика факультедин доскаш, 1955 чылда ашаа А. Ф. Емельянов-биле кады хуваалда езугаар Тывага чедип келгеш, «Молодежь Тувы» солуннуң редакциязынга ажылдап эгелээн, а ооң соонда ВЛКСМ хооркомунуң инструкторунуң албан-дужаалынче шилчиттирген. Аңаа ажылдап турган, партия болгаш комсомол парлалгазы-биле харылзааны доктаамал тудуп турган.

Ийи чыл дургузунда, 1963 чылдан 1965 чылга чедир, районнар аразында «За коммунистический труд» солунга литажылдакчы, ооң соонда — килдис эргелекчизи болуп ажылдаан.

Районнар аразының солунун дүжүргени-биле холбаштыр 1965 чылда «Тувинская правда» солуннуң редакциязынче ону шилчиткен, баштай улуг корреспондент, а ооң соонда — культура килдизинің эргелекчизи болуп бодунуң амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ажылдаан. Дужулгалыг журналист С. В. Козлова бодунуң чүүлдеринге болгаш корреспондентилерге чидиг, эн чугула айтырыгларны көдүрүп, шиитпирлээри негеттинин турар айтырыларны дидими-биле бижигилээн. Күш-ажылдың кижилериниң дугайында, ылаңгыя улус өөредилгезинің, культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчыларының дугайында очерктерни чылыг сөстер болгаш хайнығыышкын-биле бижигилээн. Республиканың культура амыдыралында болуушкуннар дугайында номчукчуларга чогуур үеэинде сеткил ханыышкын-биле дыңнадып келген, чүге дизе ол талазы-биле чаңгыс-даа болуушкунну ол черле эрттирбес турган.

Светлана Владимировна редакцияның авторлар активин калбартыр дугайында доктаамал сагыш салып, штаттан дашкаар корреспондентилер-биле тускай ажылды чорудуп, оларга дузаны чедирип келген. Оларның хөйү сөөлүнде барып, мергежилдиг журналистер болу бергеннер.

Шүлүкчү, Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Светлана Козлова бодунуң медерелдиг бүгү амыдыралын поэзияга тураскаатган. «Даш чонукчузу», «Ажылчыннар», «Кызыл оруктар», «Арга артында чырык», «Диңмирээшкинни дыңнап тур мен», «Аъттыг шеригжи кыс» деп ооң шүлүктер чыындылары Тывада болгаш республика девискээринден дашкаар ыракта билдингир апарган. Шүлүк бүрүзү — ол дээрге ооң амыдыралының, а ол ышкаш ооң ийиги төрээн чери апарган Тываның амыдыралының кезик-чигежи-дир. Сураглыг болгаш шуут билдинмес хөй-хөй кижилерниң салым-чоолу ооң чогаалдарының маадырларының салым-хуулары болу бергилээн.

Тыва чогаалчыларның, ооң иштинде Сергей Пюрбюнүң, Степан Сарыг-оолдуң, Мөнгүш Кенин-Лопсанның, Юрий Кюнзегештің болгаш өскелерниң-даа поэзия болгаш проза чогаалдарының очулдурукчузу болуп, Светлана Козлова хөйнү кылган. «Исток» деп литературлуг каттыжыышкынны элээн кач чыл улаштыр удуртуп турган, эгелеп чоруур шүлүкчүлерниң чыындыларын үндүрүп, оларга херек кырынга амыдыралга эге базымны берген.

Поэзияның болгаш прозаның, ооң иштинде тыва чогаалчыларның орус дылче очулдурган чогаалдарының номнарының редактору кылдыр С. В. Козлова бодун баа көргүскен.

30 чыл ажыг стажтыг коммунист С. В. Козлова бодунуң бүзүрелин өскертпейн, амыдыралының сөөлүнге чедир Кызылдың партия организациязының ажылынга идепкейлиг киржип, «Коммунист Тувы» деп солунну редакторлаан.

Литература, журналистика болгаш хөй-ниити ажылынга улуг ачы-хавыяалары дээш С. В. Козловага Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы атты тывыскан, «Күш-ажылдың хоочуну» медаль, республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлүг бижии-биле ийи катап ол шаңнаткан. Хоочуннуң күш-ажыл дептеринде макталшанналдар эндерик. Тос уругну кижизиткени дээш ооң күш-ажылын «Иениң алдары» орденнің үшкү чергези болгаш «Иениң алдары» медаль-биле демделээн.

Светлана Владимировна сөөлгү үш айларда Москвага эмнедип турган, аңаа мөчээн.

Светлана Владимировна Козлова дугайында чырыткылыг тураскаал бистің чүректеривиске кеззэде артар, боттарының дагдыныкчызын болгаш башкызын, ажыл талазы-биле боттарының өңнүүн база эжин, ооң өөреникчилери, номчукчулары болгаш ону билир бүгү-ле кижилер кажан-даа утпас.

Г. Ч. Ширшин, К. А. Бичелдей, Ч. Ч.-Д. Ондар, М. С. Байыр-оол, З. Н. Сат, Т. Ч. Норбу, И. Ш. Очур, Р. В. Тас-оол, Э. Я. Тимофеев, О. И. Гаврилов, В. Ф. Чадамба, В. В. Журавлев, В. Л. Маслов, В. Е. Межова, Л. П. Четверикова, В. П. Филиппов, Ф. Л. Спиридонов, В. Н. Калугина, Л. А. Костюкова, А. А. Лачугина, М. М. Кенин-Лопсан, И. П. Принцева, О. С. Проценко, В. Н. Савиных, М. А. Хадаханэ, Е. Д. Танова, А. Х.-О. Ховалыг, З. С. Байсалова, М. Б. Кенин-Лопсан, О. О. Сувакпит, Ю. Ш. Кюнзегеш, К.-Э. К. Кудажы, Д. Д. Сарыкай, В. Б. Монгуш, Ч. Ч. Куулар, Э. Л. Донгак, К. Б. Монгуш, А. А. Даржай, М. Б. Ховалыг, Н. Ш. Куулар, Е. В. Антуфьев, М. И. Пахомов, Э. Б. Мижит, Д. С. Куулар, М. Д. Сарыг-оол.

ЭЛЕГИЯ БИЖИП КААШТЫҢ...

В. СЕРЕН-ООЛДУҢ 55 ХАРЛААНЫНГА

Эштериниң дугайында
Элегия бижип кааштың
Эргим чонуң, чериң каггаш
Эрте-ле чоп чоруй бардың.

Владимир Серен-оолдуң дугайында хөй тайылбыр сестүн [illegible] чок. Төрээн Тываның ооң адын алган [illegible] ааннаг артист, драматург, шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу чораан. Ооң [illegible] чаче мергежилдерин [illegible] саная чоор. Бистің [illegible] чорган болза, ол [illegible] бежен беш харлап турар [illegible]. Чогаалыкчы чаяанның [illegible] бышкан үези-дир-ийин. [illegible] Владимир Седипович-биле [illegible] эге-[illegible] Шедээрлиг Культура [illegible] директорлуг ажылы [illegible] турумда, Кызыллан хөгжүм-шии театрының артистери аалдап чедип келген. Алдан чылдар үезинде шии, концерт аалдаашыннары черле үзүлбес чүве. Эвилелдің улуг-улуг хоорайларындан келген артистер безин көдээ суурларны оюп эртпес. Ынчан чечен чогаалче эге базымымны изеп алган үем ол.

Владимир Седипович ынчан ады-сураа алгый берген артист, шүлүкчү кижи. Мени таныыр эвес, солун, сеткүүл арнындан сонуургап чорааны ол ыйнаан, кежээликтей авамның чавыт бажыңынга мени айтырып чедип келди. Девидээрим хөлчок. Ам дан-аар, аалчыны хүндүлээр аргаар, аъш-чем кылып, сукуун-суугаг сурдглап эгеледи-дим. Мээң шүлүктерим кыдыраңгыр сайгарып, номчуп хөөрештивис. Шиг болгуже [illegible] дээр-нүм ыныыш аар дашкеш, чадырга чыдып аллывыс. Владимир Седипович ол шиигге бир кол рольду ойнап чораан кижи, ынчангаш-ла боор, амгы өөнүң ишти-биле Серен-оолуң чаңгыс курсчузу, угбавыс Окнанда Шолбан-ооловна өрт-халап чүве маннажып келдилер. Шии эгелээр деп барганда, Серен-оолду дилеп, суурну бир кылдыр маңнашканнары ол. Тура халышкан, чүпүп, секпереп, буруувус миннин хөлчок бис. Партия үезинде «баш эмнеп» деп чүве бар эвес, соок шай шөлүредипкеш, клубче ыдып-ла бердивис. Владимир Седипович шиигге тергиин-даа ойнап кагды. Ол хевээр оруктажы берген бис.

Өвүрнүң ыраажызы Монгуш Доржунуң авазының база-ла чавыт бажыңынга хүнү үдеп, даңны уткып, хөөрежип хонар турдувус. М. Доржу лириктиг шүлүктерин өөрүнүп бээрге, караавыс чажын-даа чодуп орар бис. Доржунуң честеза Иргит Намзжаан бистің «спонсорувус» турган хевирлиг кижи ол. База бир честеи [illegible] Николай Намзыраевич «Критигивис» турган чүве.

Владимир Седипович тыва театрга ажылдап чораан, онзагай овур-хевирлерни турускулаан. Оон үнү өткүт, чугаазы тода, микрофоннуң даа херээ чок. Бир катап аалчылар бажыңынга баян ойнап орумда, бо кирип келди. «Ырлап көрем, Седипович» — дээримге, «Бо хана малгажы тоглай бээр, хоржок боор ийин» деп каан. Ырлаар болза, кандыг-даа хор чажам дивейн хүлээп аар үннүг кижиле болгай. Өскен, төрээн Өвүрүнге келгенде, эртенниңне 6 шакта аалчылар бажыңының балконунда сурлүү кончуг апарган, эрткен-дүшкен чон-биле менди солчуп турар кижи. Культура бажыңынга режиссерлап турган, ооң өрээлинге бо-ла кире дүжер, арга-сүме айтырар турдум. Кыызыла ажылагый аайы-биле чеде бээримге база-ла 6 шак үезинде ажык соктап чедип кээр кижи. Бир катап ужуражырымга мынча дей-дир: «Кыргыс төрелдерписке чордум. Чингиз Айтматовка ужуражтым. ССРЭ-ниң деп[illegible] [illegible] кижиге ужуражыры [illegible] дыка-па берге-дир, ынчалаа-даа мени оочур чок хүлээп алды. «Хүннүң дурту чүс чыл» деп шиини тыва театрга тургузар дээш чордум!». Оон Монгуш Доржу улажып кагды: «Тываларга Чингиз Толекулович кончуг эки кижи, чогаал институдунга өөренип турумда мээң өрээлимге кээп, номунга автограф бижип берген». Чингиз Айтматовка ужурашкан Өвүрнүң ийи оглун магадап оржук мен.

Та, чүге-ле чүве ийик, сөөлгү каш чылдарда, чаачалбакка-даа киришкен чүве дег, уран чүүлдүң, спорттуң кижилерин хөйну-ле чидирдивис. Чон аразында аттары артып калды. Хензиг булуң Өвүр черден безин өңнүктерим, дуңмаларым мөгелер Сембирин Көшкендей, Куулар Даш-оол, Шагдыр Караоол, Николай Монгуш, Владимир Монгуш, Эрес-оол Монгуш, Анатолий Монгуш, уран чүүл ажылдакчылары Сарыг-оол Томи, Тюлюш Делгер-оол, Валентина Чанчы-Хөө, Иргит Чойганмаа, Чооду Наталья, Маадыр-оол Борбаанды, улуг артистеривис Тамара Ондар, Владимир Серен-оол... Бүдүн республикавыстан кайы хире салым-чаяанныг кижилеривис чидирдивис.

Мадон Монгуш чуртун алдаржыдып чоруй, бай-шыдалдыг Кызыл кожуунче арлы бөрди. Өвүрге келген спортчулар, артистер, чогаалчылар, лама, хамнар оон оюп эртпес чүве-ле болгай.

Владимир Седиповичиниң дугайында бижип ора, мындыг сүме киирбес аргам чок. Ооң адын Өвүрнүң бир культура черинге мөңгежидер. Өвүрнүң алдарлыг кижилериниң дугайында музей булуңну дериир. Чон оларның адын адап, алдаржыдып чор. Владимир Серен-оолдуң төрүттүнген хүнүнге уткуштур кежээлерни эрттирерин кожуунның культура килдизи планнап турар. Владимир Седиповичиге бодумнуң хамаарылгам бо дөрт одуругда:

Сарыг-шокар өртемчейден
Чарылганден биле тура,
Театрдан сени сурап,
Тенип чоруур апарган мен.

Николай ООРЖАК.
Хоочун культура ажылдакчызы.

Светлана Владимировна КОЗЛОВА

Тыва чечен чогаал, уран чүүл аар чидиригге таварышкан. 1997 чылдың март 17-де Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тываның комсомол шаңналынның лауреады, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, шүлүкчү, очулдурукчу Светлана Владимировна Козлова 64 харлап бар чораан мөчээн.

Светлана Владимировна Козлова 1933 чылдың февраль 21-де Москва хоорайга шериг кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Школачы чылдарында геолог болурун күзеп чорза-даа, кадыының байдалы-биле Москва университединиң журналистика факультединге өөренип киргген. Университетти доскаш, 1955 чылда Тывага ажылдаары-биле өөнүң ээзи чогаалчы А. Ф. Емельянов-биле кады Кызылче аъттанып-кан. «Молодежь Тувы — Тываның аныяктары», «За коммунистический труд» солуннарга корреспондентилеп, килдис эргелекчилеп ажылдап чораан. Амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ол «Тувинская правда» солунун редакциязынга ажылдаан.

С. В. Козлованың амыдырал-чуртталгазы, ажыл-чорудулгазы чогаал ажылы Тыва-биле сырый холбаалыг. Светлана Владимировна Козлова Москва университединиң журналистика факультедин доскаш, «Тываның аныяктары» солунга корреспондентилеп ажылдаан хүнүнден эгелээш, бодунуң шүлүкчү уран салым-чаяанын Тывага, ооң чонунга бараан болдурган.

Ооң шүлүктери, шүлүглелдери тыва чонга ханы ынакшыл, хүндүткелдің, тыва черге, ооң каас-чаражынга чогааралдың езулуг-ла уяранчыг сеткилдің арыындан сөңнээн эң-не ындынныг ыры болган.

Светлана Владимировна Козлованы Тожунуң ивижизи, Таңдының тараажызы, Эрзин, Тестиң хойжузу, Мөңгүн-Тайганың сарлыкчызы, Хову-Аксы, Ак-Довурактың ажылчыны бодунуң эң хүндүткелдиг аалчызы, төрээн кижизи дег хүлээп ап чораан.

Светлана Владимировна Козлова Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчыларының баштыңы болгаш башкызы чораан. Ол болгаш ооң өөреникчилери, өөнүң ишти шүлүкчү Анатолий Федорович Емельянов тыва чоннун чанчылдарын, амыдыралчуртталгазын, төөгүзүн орус дылдыг номчукчуларга чечен сөстүн уран чараш стили-биле чуруп көргүскен.

Светлана Владимировна Козлованың Тыва дугайында шүлүктери, «Аъттыг шеригжи кыс», «Дыт» деп шүлүглелдери болгаш өске-даа чогаалдары тыва чечен чогаалдың хөгжүлдезинге эки салдарны чедирген.

Шүлүкчү Светлана Козлова тыва чогаалдың эң шынчы өңнүү, ооң эң-не сураглыг суртаалчызы, очулдурукчузу. Ооң очулгазы-биле Сергей Пюрбюнүң, Степан Сарыг-оолдун, Леонид Чадамбаның болгаш өске-даа тыва шүлүкчүлернин шүлүктери, М. Кенин-Лопсаңның «Чүгүрүк Сарала», «Чылгычының өө», «Херээженнің чоргааралы» деп романнары Москваның төп ном үндүрер черлеринге үнгүлээни — тыва чечен чогаалдың алдар-адын бүгү эвилел, Россия деңнелинче көдүреринге дөгүм болган.

Езулуг интернационалисчи, ачы-буянныг ава, салымчаяанныг шүлүкчү, изиг чүректиг публицист, Тыва Республиканың хүндүлүг кижилериниң бирээзи Светлана Владимировна Козлованың чырыткылыг тураскаалы бистин чүректеривиске мөңге артар.

М. А. Хадаханэ, Е. Д. Танова, А. Х.-О. Ховалыг, З. С. Байсалова, М. Б.-Х. Кенин-Лопсан, О. О. Сувакпит, Ю. Ш. Кюнзегеш, К.-Э. К. Кудажы, Д. Д. Сарыкай, В. Б. Монгуш, Ч. Ч. Куулар, Э. Л. Донгак, К. Б. Монгуш, А. А. Даржай, М. Б. Ховалыг, Н. Ш. Куулар, Е. В. Антуфьев, М. И. Пахомов, Э. Б. Мижит, Д. С. Куулар, М. Д. Сарыг-оол.

САКТЫЫШКЫН КЕЖЭЭЗИ

Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы, шүлүкчү, артист, журналист, драматург Владимир Седипович Серен-оолга тураскааткан сактыышкын кежээзи А. С. Пушкин аттыг национал библиотекага болуп эрткен.

Сактыышкын кежээзинге чогаалчылар Ю. Ш. Кюнзегеш, С. Б. Молдурга, Ч. Ч. Куулар, Н. Ш. Куулар, Э. Л. Донгак, артист Дадар Барыпмаа, эртемден Д. С. Куулар, Тываның күрүне университединиң гуманитарлыг факультединің башкылары, студентилери киришкеннер. Чалатка аалчылар номчукчуларга боттарының солун сактыышкыннарын кылган.

Национал болгаш чурттшинчилел литературазының килдизинің ажылдакчылары «Шүлүкчү, артист, журналист, драматург» деп ном делгелгезин номчукчуларга бараалгаткан. Бо ном делгелгезинде В. С. Серен-оолдуң шүлүктерининг («Сыгыт»), «Соланды», «Өгже чалалга», «Белдир»), чечен чугааларының («Хээлиг истер»), шиилерининг («Сөөскеннер чечектелип турда») чыындыларын, «Канкыс» деп тоожу тоолун болгаш оон-даа өске номнарын дерээн.

Любовь ЧАДАМБА.
А. С. Пушкин аттыг национал библиотеканың ажылдакчызы.

ДЫҢНАДЫГ

Ажылдап тургаш, декрет шөлээзинде хөрээженнерни ажылдап турар хамаатылар кылдыр санаар болгаш оларны эмнелгениң страхованиие полистерин алыр кижилерниң даңзызынга киирери эргежок чугула, ол полистерни эмнелгениң албан кылдырар страхованиезиниң Тыва Республикада фондузунуң эмнелге страхованиезинин килдизинге киирерин эмнелгениң албан кылдырар страхованиезинин Тыва Республикада фондузу өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң удуртукчуларынга дыңнадып тур.

Эмнелгениң албан кылдырар страхованиезинин Тыва Республикала фондузунуң күүсекчи директору Тамара ПЕРВУХИНА.

ЧАРЛААЛДАР

ХООЧУННАРГА ДЫҢНАДЫГ

Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр хоорайның автотранспортунга халас чоруур хоочуннарны болгаш оларга деңнештирген хамаатыларны чогуур шынзылгазын олар көргүзерге, хуу болгаш албан черлериниң автобустарының чолаачылары халас олуртур дугайында № 401 доктаалды Кызыл хоорай чагыргазы 1996 чылдың май 7-де хүлээп алган турган.

Ук доктаалды чамдык хуу автобустарның, а ол ышкаш албан черлериниң пассажирлер аргыштырар автобустарының чолаачылары хажыдып турарын барымдаалааш, Кызыл хоорай чагыргазы 1997 чылдың март 12-де № 237 доктаалы-биле үстүнде доктаалдың күүселдезинге контрольду Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң контроль-ревизия албанынга даандырган.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязы Тыва Республиканың Айыыл чок чорук чевүделиниң секретары Виктор Анатольевич Агбанга, Кызыл хоорай чагыргазының даргазының экономика талазы-биле оралакчызы Любовь Анатольевна Очурга оларның кады төрээни

Борис Анатольевич
АГБАННЫҢ

үр эвес аараанының сеелунде мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы хөй-ниити ажылдакчы, билдингир журналист болгаш шүлүкчү

Светлана Владимировна
КОЗЛОВАНЫҢ

үр аараанының соонда мөчээни-биле холбаштыр ооң дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди, Тыва Республиканың Журналистер эвиледи билдингир чогаалчы болгаш журналист, хөй-ниитичи

Светлана Владимировна
КОЗЛОВАНЫҢ

үр үеде аараанының соонда мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери, «Улуг-Хем» сеткүүлдүн редакциязы Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тываның комсомол шаңналының лауреады, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, шүлүкчү, очулдурукчу

Светлана Владимировна
КОЗЛОВАНЫҢ

аар аараанының соонда, мөчээни-биле холбаштыр ооң уруг-дарыынга, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. БАЗЫР (кол редакторнуң оралакчызы), М. К. КАЛЧАН (үлетүүр килдизинин эргелекчизи), Т. П ХЕРТЕК (ниитилел килдизинин корреспондентизи), Е. О. СЕВЕКПИТ (корректор).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чаңгыс — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-39.

корр. сч. 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелиниге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.
Солунда парлаттынган материалларның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле аңуушпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дынвадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 8088. Чагыг № 292.